

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
УКРАЇНИ

213x4
ISSN 0453-8048

ISSN 0320-829X

K-14038
П 326084

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

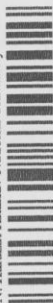
381“94

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

«ОСНОВА»

135.000 -

V.N. Karazin Kharkiv National University



00251437

2



326084

234

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 381

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Заснований у 1964 р.

Харків

Видавництво «Основа» при Харківському
державному університеті

1994

Вісник присвячено історії формування політичних інститутів, політичних партій, рухів та громадських організацій України. Статті, написані з використанням новітніх джерел, сприятимуть поширенню, поглибленню та збагаченню історичних знань, підвищенню політичної культури.

Для наукових робітників, викладачів вузів, аспірантів та студентів.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. В. І. Танцюра (відп. ред.), канд. іст. наук, доц. О. М. Карпов, канд. іст. наук, доц. Н. С. Серьогіна (відп. секр.), д-р іст. наук, проф. І. Г. Тупіков, д-р іст. наук, проф. Л. С. Черномаз

Адреса редакційної колегії: 310077 Харків, майдан Свободи, 4, університет, кафедра політичної історії України, тел. 45-75-72

Ч.З.М.У
0503020000-017
В 226-94

Замовне

© Харківський державний університет, 1994

326 085-089
Х-14038
Центральна наукова бібліотека ХДУ
Т.В. № 326084

4674

**ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ:
ХАРКІВСЬКО-КИЇВСЬКЕ ТАЄМНЕ ТОВАРИСТВО**

У становленні революційно-демократичної ідеології в умовах панування феодально-кріпосницьких відносин важливу роль відіграла діяльність Харківсько-Київського таємного товариства (1856—1860 рр.). Це була революційно-демократична організація різночинної інтелігенції, створена у 1856 р. в Харківському університеті. Її засновниками були студенти Я. Бекман, М. Муравський, П. Єфіменко, П. Завадський. У 1857 р. кількість членів цього товариства досягла 40 чол. Її метою було знищення самодержавства революційним шляхом і встановлення республіканського ладу в Росії. Основні засоби боротьби товариства—пропаганда революційних ідей серед селян, солдатів, студентської молоді. Наприкінці 1859 р. товариство нараховувало вже більше 100 членів [1, т. 12, с. 45].

Виникнення таємного товариства не було випадковим. Це не результат індивідуального складу характеру його засновників, а наслідок глибоких соціальних процесів, які відбувались в Росії. Товариство, як і інші революційні гуртки, виникло як вираження протесту проти кріпосницького пограбування селянства, самодержавного свавілля, проти отсталості Росії. До цих об'єктивних умов слід додати великий вплив російської прогресивної літератури.

Таємне революційне товариство розпочало свою діяльність з того, що склало і розповсюдило пародію на маніфест з приводу укладення Паризького договору. Паралельно з ним в Харківському університеті існував комітет на чолі з М. Раєвським, який висміював реакційне університетське керівництво. Пізніше комітет і товариство об'єднуються і вбачають свої завдання в підготовці і здійсненні політичного перевороту.

В перші роки свого існування члени цього об'єднання були переконані в порівняно легкій підготовці і здійсненні загальноросійського збройного повстання. Рішучу роль в зміні самого характеру діяльності Харківського таємного товариства відіграла студентська історія, що трапилася в Харківському університеті в 1858 р., яка набула загальноросійської відомості [2, с. 254].

У 1858—1859 рр. значна частина членів Харківського

товариства перебралась до Києва, де поступово ця організація стала розширюватися. До складу товариства увійшли професор російської історії П. Павлов і професор Колосовський, сюди перевелись студенти Бекман, Муравський, Зеленський, до них приєдналися і колишні студенти Харківського університету Левченко, Лебедєв, Київського університету — Вороной, Шкуратов, Среткевич та ін. Це було початком перетворення Харківського товариства в Харківсько-Київське. Згодом товариство утратило і суто студентський характер. До його складу увійшли учителі гімназій, офіцери, чиновники, духівництво.

Заслугує на увагу соціальний склад Харківсько-Київського таємного товариства. Наприклад, Бекман, Муравський, Івков належали до збіднілих дворянських родів, Завадський і Левченко були синами священників, Єфіменко і Тишінський — обер-офіцерами, Португалов і Зеленський — купцями, Росинський, Стрежневський, Шмудєвич, Кацен, Розен — міщанами. Таким чином, члени Харківсько-Київського таємного товариства в більшості своїй належали до покоління революціонерів-різничинців [2, с. 256].

Змістовну характеристику товариства дали історики І. С. Міллер і Г. Д. Федосова: «Розповсюджуючи революційну літературу, воно прагнуло до знищення кріпосного права, встановлення революційного ладу, визнавало спільність історичної долі українського і російського народів, необхідність ведення спільної боротьби з царизмом і сполучало все це з розвитком національних елементів — української мови, культури» [3, с. 121].

У 1859 р. в основному завершилась розробка програмних положень товариства. Ця підготовка і розробка пройшла декілька етапів. Перший етап — 1855—1857 рр. Основні програмні положення на цьому етапі: Росія внаслідок народного повстання повинна перетворитися в демократичну республіку; відміна кріпосного права; Польща і Україна одержують автономію; освіта має бути безкоштовною і доступною всім верствам населення.

На другому етапі (1858—1859 рр.) були поглиблені і розвинені програмні положення товариства. Основу програми складали: заміна монархії законодавчим органом; відміна кріпосного права; визволення селян з правом володіти землею; розвиток науки, освіти; свобода совісті; свобода і автономія Польщі, України та

інших областей Росії, населених невеликоруським населенням; рівність всіх національностей; розвиток техніки і промисловості; зменшення впливу духівництва на народ.

Як бачимо, програма товариства була дуже близькою до програми Герцена і «Колоколу». Але, не дивлячись на те, що члени товариства вказували на наявність царських ілюзій у селян, їм уявлялось можливим розвіяти ці ілюзії шляхом пропагандистської роботи, розкриття антинародного характеру царського уряду в прокламаціях та бесідах. Все було націлено не на швидку роботу по підготовці селян до революції, а на швидкий успіх. Члени товариства не змогли глибоко проаналізувати і оцінити співвідношення класових сил в країні, рівень політичної свідомості селян, а також сили самодержавства з його поліцейсько-бюрократичною системою. Вірно орієнтуючись на бажання селян одержати землю і волю, вони помилково вважали, що пропагандистська робота членів товариства достатня для поштовху до повстання.

Проте, основний акцент був зроблений на необхідності створення демократичної системи управління, заснованої на принципах виборності, гласності, урахування суспільної думки.

Революційним програмним установкам Харківсько-Київського таємного товариства відповідала і його практична діяльність. Крім заборонених творів Герцена, «Колокола» та ін., розповсюджувались прокламації, пасквилі на керівних осіб, звернення до малоросів на їх мові.

Під впливом діяльності таємного товариства в різних містах України створювались гуртки, де гімназисти, викладачі регулярно обмінювались думками щодо прочитаних книжок.

З діяльністю Харківсько-Київського таємного товариства, зокрема з іменем студента історико-філософського факультету Харківського університету Ф. Вороним, пов'язане виникнення, становлення і розвиток недільних шкіл, за допомогою яких товариство прагнуло не лише просвітити народ, а й підняти його на революційну боротьбу. Тільки в недільних школах Харкова і Києва у 1859 р. працювало близько 200 чол., які вели просвітницьку роботу в дусі ідей таємного товариства. Крім допомоги народним масам придбати освіту, пересліду-

валось завдання виховати революціонерів з середовища робітників і селян.

Важливу роль у формуванні світогляду членів товариства відіграли лекції професора Павлова, які викликали захоплення у студентів, настроювали їх на критичне осмислення дійсності [4, с. 87—95]. Увага до питання про значення народних мас в історичному процесі та їх роль у самоврядуванні була головною в оцінці вчених російської історії. Саме він першим серед істориків Росії зробив спробу визначити місце декабристів у суспільному русі як зачинателів періоду відкритої боротьби проти існуючої системи правління в країні. Демократичній молоді, яка боролася за зміни в суспільстві, була близькою і зрозумілою критика Павловим тодішнього ладу. На певному етапі Павлов був їхнім однодумцем. Таким чином, головна заслуга Павлова в суспільно-політичному русі полягає в критичному викладанні ним російської історії, негативному ставленні до існуючих порядків. Це сприяло політичному вихованню молоді, формуванню демократичного світогляду нового покоління діячів визвольного руху, хоча в подальшому демократична молодь пішла іншим шляхом — шляхом революції, а вчений сподівався на реформи, примирення класів, розвиток самосвідомості.

Члени товариства випускали у 1859 р. в Харкові підпільний студентський журнал «Свободное слово», в якому приймали участь і студенти Київського університету. Таємне товариство мало зв'язки з Герценом, а окремі його члени брали участь в герценовських зарубіжних виданнях [2, с. 250]. Особисті зв'язки учасників товариства з Герценом встановлюються наприкінці 1857 — на початку 1858 рр., коли за кордон поїхав відомий діяч товариства М. Раєвський, який передав Герцену інформацію про діяльність Харківського товариства, виступи його учасників проти царської адміністрації. Герцен особливо сподівався на Харків як важливий район революційного руху [2, с. 250]. Інший харківський студент, котрий відвідував та інформував Герцена, — І. Богомолів. Він у 1859 р. отримує від Герцена багато заборонених творів і перевозить їх до Харкова. В «Колоколі» регулярно друкувалися статті інформації про події в Харкові, Києві, Сумах. Цьому сприяли перш за все учасники Харківсько-Київського таємного товариства Г. Залюбовський, О. Василевський, за допомогою яких ці матеріали переправлялись Герце-

ну. Зв'язок з Герценом, поширення його видань були тим стрижнем, навколо якого організаційно оформлювалося і розгорталося студентське таємне товариство.

Діяльність Харківсько-Київського таємного товариства характеризувалось не лише веденням революційної пропаганди серед студентства, а й спробою з'єднати свої зусилля з українським та польським національно-визвольним рухом, а також залучити до цього народні маси. Саме прагнення заручитися підтримкою народу і викликало найбільше занепокоєння правлячих кіл.

Члени Харківсько-Київського товариства першими у 60-ті рр. XIX ст. почали налагоджувати зв'язки для спільних дій у визвольній боротьбі. Про це свідчать взаємовідносини з активними діячами демократичного руху петербурзької студентської молоді (С. Римаренко) та студентами Московського університету (Долгов, Шкляревський, Свириденко), з Іваном Тищенком з Сум, Левченком з Богодухова, Омаровським з Чернігова. Аналогічні зв'язки були налагоджені з місцевими гуртками і групами в Одесі, Казані. Організоване Бекманом товариство переростало рамки Харківсько-Київського [5, с. 408—409].

Члени Харківсько-Київського товариства, розуміючи значення польського визвольного руху, спрямованого насамперед проти самодержавства, доклали чимало зусиль для встановлення зв'язків з польськими прогресивними молодіжними рухами в Україні, зокрема в Києві. В 1858—1859 навчальному році в Київському університеті нараховувалося 507 студентів-поляків з 964 (59 %), причому 87 з них були шляхетського походження [6, с. 54]. Ця спроба Харківсько-Київського таємного товариства об'єднатися з польськими діячами визвольного руху була першим практичним кроком після декабристів до об'єднання двох течій визвольного руху в Україні у боротьбі проти спільного ворога.

Вивчення діяльності та програмних положень Харківсько-Київського товариства дає змогу зробити висновок, що за своєю метою, завданням і практичною діяльністю назване товариство було революційно-демократичним. Воно вважалося не тільки всеукраїнською революційною організацією, але й мало загальноросійське значення. Це організація, яка продовжувала свою діяльність і після формального розгрому в 1860 р., арешту і вислання її членів в різні міста Росії. Члени Харківсько-Київського товариства не обмежувались

рамками однієї України, зуміли налагодити співробітництво з революційними організаціями не тільки України, а й Росії. Цінні почини товариства у 1858—1860 рр. (організація недільних шкіл, літературних гуртків) були використані революційними організаціями. Все це дає змогу стверджувати про всеросійське значення діяльності Харківсько-Київського товариства. Саме членам таємного товариства, зокрема його керівнику Бекману, належить розробка методів переконання і пропаганди, які дозволяли здійснювати вербування членів товариства.

Повного єднання поглядів в організації не було. Поряд з окремими відхиленнями в бік лібералізму, які були характерні і для Герцена, Огарьова, Павлова, поряд з альтернативними вимогами революції Шелгунова-Михайлова в ній був присутній послідовний революційно-селянський демократизм Чернишевського-Добролюбова.

З точки зору внутрішньої структури товариство не було централізованою організацією, скоріше це був союз місцевих революційних товариств зі схожими програмами.

За своїми поглядами і діяльністю Харківсько-Київське товариство у 1859—1862 рр. було одним із попередників першої «Землі і волі» і сприяло історичній підготовці цієї революційної організації (до речі, керівники Харківсько-Київського таємного товариства Я. Бекман, С. Римаренко, М. Гулевич, О. Тищинський та інші увійшли до складу «Землі і волі» і відіграли важливу роль в її керівних органах).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Украинская Советская Энциклопедия. К., 1985. Т. 12. 2. Барбой А. З. Харьковско-Киевское тайное общество 1856—1860 гг. // Ист. зап. 1955. № 52. 3. Гербільський Г. Ю. Харків'яни і «Колокол» // Прапор. 1982. № 7. 4. Іванова Р. П. П. В. Павлов у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. // УІЖ. 1984. № 11. 5. Революционная ситуация в России 1856—1861 гг. М., 1963. 6. Іванова Р. П. До питання про становлення співдружності демократичних сил народів Росії в 60-х роках XIX століття // УІЖ. 1972. № 1.

Надійшла до редколегії 11.05.93

ДОРЕВОЛЮЦІЙНА СЛОБОЖАНЩИНА: ПОЛІТИКА І ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Слід сподіватися, що часи вульгарного детермінізму у поясненні перебігу подій історичного процесу назавжди залишилися в минулому. Наука, у першу чергу історична, звільняється від догматичних пут, сприймає здобутки світового гуманітарного знання, схованого раніше від нашого суспільства ідеологічною завісою. Зокрема, схематичне розуміння діалектики базису та надбудови викликало до життя чимало напівпролеткультівських теорій розвитку мистецтва, які пов'язували багатогранний світ культури з подіями класової боротьби у суспільстві. Все це надзвичайно збіднювало відображення культурного поступу людства в історичній науці, нерідко приводило до одномірності, схематичності характеристик. Про недоліки цих підходів з різного приводу неодноразово писалося в літературі та публіцистиці останніх років. Та при всьому тому не можна цілком погодитись і з теорією чистого мистецтва. Звичайно, визначальною у створенні витвору мистецтва є особистість митця, але її формують безліч чинників як психологічного, генетичного, так і соціального плану.

Звичайно, не варто говорити про безпосередню залежність мистецтва від подій політичного життя, але і заперечувати наявність непрямого зв'язку необачно (іноді цей зв'язок набував і прямого характеру, що нічого доброго мистецтву не приносило). Підтвердженням цієї думки є навіть розвиток такої, здавалося б, далекої від політики галузі культури, як образотворче мистецтво в дореволюційному Харкові. Перш за все зупинимось на геополітичних чинниках, які обумовили культурний розвиток Слобожанщини. Як відомо, цей регіон України було колонізовано з точки зору історії нещодавно — у XVII ст. Він опинився у трикутнику основних світових культурних традицій: європейської, пов'язаної з католицизмом та протестантизмом, східноєвропейської, або євразійської, пов'язаної з православ'ям, та, у значно меншій мірі, азійської з її твердинею — ісламом. Перша була репрезентована польською культурою Речі Посполитої, друга — Московським царством, третя — Кримським ханством та недалекою порівняно Оттоманською Портою. Таким чином, на Сло-

божанщині діяли всі три світові сили, про які свого часу писав російський філософ Вол. Соловйов [8, с. 200—201]. Одним з вирішальних факторів, які впливали на культурне становище краю як самобутнього регіону України, стали політичні події Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., коли великі маси селянства, рятуючись від нещадного польського терору, посунули на Слобожанщину. Цим подіям було притаманне поєднання культурних та глобальних політичних наслідків, коли «...справа самостійності України була вбита за ціну її територіального розширення, бо прилучення України до Москви було вже пересуджене очим еміграційним рухом» [4, с. 78].

Тривалий час українське образотворче мистецтво на Слобожанщині мало характер іконопису та традиційного народного побутового малярства. Серйозною перепорою його розвитку була відсутність будь-якої серйозної художньої освіти в краї. Джерелом змін в цій справі стала сфера політичного життя. Скориставшись з рішучих перемог над Османською імперією та приєднанням Кримського ханства, владна та рішуча імператриця Катерина II розпочала кампанію остаточної ліквідації рештків української автономії, в тому числі на Слобожанщині. Доручила вона цю непросту і делікатну справу своєму емісарові, енергійному Є. Щербиніну. Царським маніфестом від 28 липня 1765 р. козацьке самоврядування на Слобідській Україні було скасоване, натомість утворювалась Слобідсько-Українська губернія на чолі з Щербиніним [2, с. 86]. Новоспечений губернатор енергійно взявся за справу культурного розвитку краю — щоправда, розвивати і насаджувати він збирався виключно великоросійську культуру. Тут є специфіка — відомо, що остання з середини XVII до середини XVIII ст. перебувала під помітним впливом української культури, яка на час Переяславської ради об'єктивно знаходилась на більш високому рівні [6, с. 238—239]. Щербинін доклав зусиль для створення в Харкові початків художньої освіти. Цю складну у той час справу взяв до рук художник І. Саблуков. Він був одним з перших в країні академіків живопису. Українець за походженням, Саблуков, безумовно, зберіг в своєму художньому світосприйманні яскраві барви української природи, національний колорит. Його зусиллями в Ка- об'єктивно знаходилась на більш високому рівні [6. створено художні класи: малювання, живопису та архі-

текстури, які за рівнем постанови справи поступалися лише столичній Академії мистецтв [3, с. 3—8]. Наступники Щербиніна на посаді губернатора не відзначались притаманним йому адміністративно-політичним хистом, що, ймовірно, стало однією з причин того, що після смерті Саблукова у 1777 р. художня школа в Харкові почала занепадати.

Без малого століття знадобилось на те, щоб створити в Харкові систему художньої освіти. Її виникнення було б неможливим, якби не відбулись важливі зміни в суспільно-політичному житті як міста, так і всієї країни. На історичну арену виходила нова генерація поступової інтелігенції — як творчої, так і наукової. Вона здебільшого походила з різночинських верств населення і мала народницьку або ліберально-демократичну політичну орієнтацію. Капіталістична індустріалізація у пореформенні роки XIX ст. створила в Харкові та краї новий рівень розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, сформувала нову суспільно-політичну структуру. В цих умовах змінювався менталітет харків'ян, зростали їх культурні потреби, формувалася частка інтелігенції. Вона стає на шлях праці на ниві народної просвіти та збереження духовної спадщини українського народу. В умовах відсутності власної державності та національних утисків з боку російського самодержавства центр ваги «української справи» лягав саме на культурне будівництво. Українська інтелігенція «уживала всіх заходів, щоб піднести освіту... Вся увага інтелігенції була звернена на видання книжок для народу, підручників, а також на заснування шкіл» [6, с. 315]. У Харкові велику роботу в цьому напрямку провадило засноване у 1869 р. Товариство розповсюдження в народі письменності [5, с. 5]. Воно, до речі, було одним з перших в імперії. Справа розвитку художньої освіти в краї не залишалась поза увагою Товариства. З ним активно співпрацювала перша в Україні жінка-художник М. Раєвська-Іванова, яка походила з різночинців і за своїм світоглядом була близькою до ліберального народництва. У 1869 р. вона заснувала першу в Україні приватну художню школу в Харкові і зробила усе можливе, щоб цей навчальний заклад став доступним для обдарованих дітей з малозабезпечених сімей [7, с. 19]. Розвиткові художньої освіти, створенню в Харкові її структурної системи в значній мірі сприяла діяльність місцевих демократично настроєних діячів науки та куль-

тури, таких, як Д. Багалій, О. Бекетов, С. Васильківський, Г. Данилевський, С. Раєвський, М. Сумцов та ін. [1]. Їх зусиллями були започатковані: у 1886 р. — Харківський художньо-промисловий музей, в 1896 р. — Харківська міська школа красних мистецтв, в 1898 р. — перша в Україні художньо-декоративна школа Товариства письменності, і, нарешті, у 1912 р. — художнє училище. Кожного разу громадськості міста доводилось долати серйозний опір з боку бюрократичної верхівки Академії мистецтв. Таким чином, ми бачимо, що русійською силою розвитку художньої освіти у місті і краї були елементи громадянського суспільства, які в останні передреволюційні десятиріччя тільки-но давали перші паростки.

Революційні події 1917 р. внесли кардинальні зміни у весь плін життя народів колишньої Російської імперії. Настали нові часи взаємовідносин політики та мистецтва, складні і нерідко трагічні, Вищенаведений аналіз дозволяє констатувати, що вплив політичних подій на розвиток культури притаманий не лише суспільству в цілому, а й окремим його регіонам. Не можна одномірно трактувати вплив політичних процесів на розвиток мистецтва, але заперечувати його взагалі було б антинауково. Відбитки політичних явищ суспільства при прискіпливому і неупередженому аналізі можна знайти і в історії образотворчого мистецтва та художньої освіти у Харкові.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Харківської області. Ф. 45; оп. 1, спр. 3183, арк. 28.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1991.
3. Веретенников В. И. Художественная школа в Харькове в XVIII веке. Х., 1911.
4. Грушевський М. С. Історія України—Русі. Т. 9. Ч. 2.
5. Исторический обзор деятельности Харьковской Общества распространения в народе грамотности, 1869—1909 / Сост. А. Дидрихсом. М., 1911.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України. К., 1992. Т. 2.
7. Раевская-Иванова М. Д. Двадцатипятилетие Харьковской школы рисования и живописи М. Д. Раевской-Ивановой и Отчет школы за 1893 год. Х., 1894.
8. Соловьев В. Три силы // Новый мир. 1989. № 1. С. 198—204.

Надійшла до редколегії 12.05.93

КРИТИКА МАРКСИЗМУ В СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Той факт, що плюралізм вже утвердився у соціально-гуманітарному знанні, вже не викликає сумнівів. Але, якщо для істориків різнобарв'я думок зробилось звичайним явищем, то методологам ще прийдеться займатись ґрунтовним переглядом радянської історіософської спадщини у напрямку переходу від монізму до гетероморфізму. Вже зараз гострота суперечок з цієї проблеми, на наш погляд, потребує певної праці для узагальнення висунутих ідей. Тому ми спробували зробити невеличкий історіографічний нарис дискусії по проблемам критики марксизму (який, власне, цю спадщину складає), на сторінках наукових видань останніх років.

Виникає питання: чим викликаний нечуваний за попередні п'ять десятиліть підхід до наукової теорії, яку фахівці з соціальних наук так довго і, слід визнати, досить-таки плідно використовували? Гадаємо, що обумовленість тут не стільки ґносеологічна, скільки соціальна, бо проблема ідеології суспільства та методології історичної науки постала саме тоді, коли це суспільство зрозуміло глибину власної кризи [1, с. 51].

У центрі наукових сутичок опинились такі питання:

- чи потрібна марксистська філософія історії зараз?
- чи можна її як і раніш вважати достатнім і всеохоплюючим історичним поясненням?
- як має виглядати «післярадянська» методологія історії?

Стосовно відповідей на ці запитання ми поділяємо вчених, що беруть участь у полеміці на кілька напрямів: «войовничі антимарксистси»; «марксистські ортодокси»; «конструктивісти». Їх усіх об'єднує розуміння неможливості збереження історіософського «доперебудовчого» статус-кво.

Представники першого напрямку зосереджують увагу на пошуку принципових недоліків у поглядах Маркса, Енгельса, Леніна. Вони вбачають їх, по-перше, в протиріччі між еволюційною точкою зору на історію, яка міститься в МРІ, та закликами створювати новий світ, не обмежуючись, як раніше, тільки його поясненням [2, с. 77—78]; по-друге, в певному непорозумінні формальних своєрідностей капіталізму [3, с. 11, 5—6], таких

закладених у ньому цінностей загальнолюдського плану, як ринок та демократія [3, с. 12, 17]; по-третє, обумовленим цією недооцінкою ототожненням можливості революції з її неминучістю й, таким чином, вихваляння революції, яка повинна зруйнувати ще життєздатний стрій [3, с. 12, 33].

Антимарксистам цього достатньо для відмови вважаючи марксизм «ідеологією сучасності», чи, навіть, всебічним й достатнім історичним поясненням, а не узагальненням соціального досвіду кінця минулого й початку нинішнього століть [3, с. 12, 33].

Зайняті критичним оглядом марксизму, «антимарксистки» не потурбувались про докладну розробку шляхів виходу із глухого куту в філософії та методології історії. Їх пропозиції («відкриття» західної історіографії, перегляд марксизму в світі рівня суспільного знання кінця ХХ ст., розробка нових теоретичних моделей) досить розпливчасті й у загальних рисах повторюють проекти представників інших угруповань, та підкресливо — «вододіл» між усіма трьома «таборами» проходить по питанню міри змін. Так, на підставі тверджень «антимарксистів» можна уявити картину повного плюралізму, де, скажімо, поруч із Тойнбі співіснує Маркс із своїм світоглядом, що втратив ореол догматизму й поступово еволюціонує в напрямку незворотної втрати своєї оригінальності як наукової школи.

За «наріжний камінь» відповіді на перше дискусійне питання «фундаменталісти» приймають аксіому: «сталінізм — це ідеологія бюрократії» [4, с. 13], марксистська за формою, а не за змістом [5, с. 16]. Тому помилки, недоліки і «деформації» періоду існування Радянської держави не є наслідком теоретичних прорахунків Маркса. Більше того, на думку «ортодоксів», він був чи не найпершим критиком тоталітаризму [6, с. 25], у зв'язку з чим слід зберігати всі марксистські надбання і зараз.

Вони намагаються також довести емпіричну правоту Маркса та його послідовників для обумовлення необхідності збереження його попередньої ролі в соціальній філософії в країнах, які виникли на території колишнього СРСР: — НТР руйнує технологічний базис капіталізму, готує передумови для його самозаперечення [1, с. 53] (власність набуває суспільного характеру, підсилюється плановірність виробництва, йде зростання демократії та суспільного захисту населення) [7, с. 27];

— сама перебудова не заважає втіленню у життя соціалістичних ідеалів, а є початком нової моделі відповідно сучасному стану цивілізації [8, с. 14];

— самовдосконалення капіталізму, революційне оновлення соціалізму, взаємодія двох систем в пошуках вирішення глобальних проблем людства — свідомство вступу міжнародного співтовариства в еру найвеличнішої соціальної революції, зміст якої — зміна індустріально-буржуазної форми розвитку на якісно новий тип соціогенезу [19, с. 56].

Нарешті, прихильники марксизму наголошують на тому, що його універсалізм виростає з його змісту та мети. В центрі пошуків апологетів марксизму — людина та її вільний, всебічний розвиток [10], тому вчення Маркса — квінтесенція традиції соціально-філософської думки, яка відбилась в менталітеті цілих епох [11, с. 22].

Та навіть навівши ці докази на користь марксизму, «ортодокси» не відмовляються від спроб його оновлення. Їх рекомендації з цього приводу мають такий вигляд: доповнена цивілізаційним підходом марксистська теорія історичного процесу повинна залишитись тією підвалиною, без якої неможливо отримання нового знання; головний фактор «реконструкції марксизму» [12, с. 6] — рух одночасно до справжнього, аутентичного, звільненого від сталінських потреб, Маркса, на цих умовах — уперед, до постмарксистської теорії [13, с. 29]; треба використовувати інтелектуальні надбання закордонних вчених, які дозволяють знайти спосіб знаходження й постановки проблем, що підлягатимуть подальшому марксистському аналізу [14, с. 8].

На відмову від представників першого та другого «таборів», які досить емоційні у своїх оцінках, «конструктивісти» намагаються більш розважливіше розібратися у суті марксизму, його науковій цінності. Хоча їх теж не можна назвати неупередженими дослідниками, бо вони добре розуміють, що по сучасній інтерпретації історії, за ступінем наукової чесності історики майбутнього судитимуть про них самих [15, с. 61].

І відразу «конструктивісти» розрізняють соціально-політичні, філософські, економічні ідеї прихильників діалектичного та історичного матеріалізму самі по собі і їх конкретні втілення в науковій діяльності як домінуючої ідеології — «формаційного редукціонізму», який складається з обмеженого набору методологічних постулатів:

— абсолютизація формаційного підходу, тобто для вивчення будь-якого суспільства незмінно треба використовувати «п'ятичленку»;

— всіляке підкреслювання економічних факторів у історичному процесі;

— ідея закономірного й поступального розвитку людства, єдності всесвітньої історії.

Зрозуміло, зараз «редукціонізм» не може залишатися в якості вичерпного знання про людину та суспільство. А що торкається марксизму, то й до нього відношення «конструктивістів» пересторожливе.

«Справді, — говорять вони, — марксизм являє собою великий крок уперед в соціальній філософії, є її величезним здобуттям (на противагу ідеальним гегелівським конструкціям висунуте МРІ, побудовано концептуальний апарат для вивчення суспільних відносин та їх складової частини — економічних відносин, дослідження суспільства як інтегральної багатокомпонентної системи замість розгляду його окремих сфер) [16, с. 32].

Але поряд з цим марксизм припустив і багато помилок, таким чином: взагалі сам спосіб теоретизування досить обмежений і цілком носить претензійний характер. Наявність випадковості як механізму розвитку, творення історії через творчість людини з її свідомості, неадекватній логіці, незавершенність суспільної еволюції — все це не дає змоги встановити істину теорії розвитку історії; марксизм не достатньо враховує протилежну сторону історичного процесу — цивілізаційну [13, с. 7]; поєднання (суперечливе за змістом) в марксизмі двох основ — загальнолюдської та класової, надання переваги іншому при вирішенні майже усіх теоретичних та практичних проблем [18, с. 22—23]; «дегуманізація історії» — ствердження зверхності суспільного над особистим, об'єктивного над суб'єктивним [19, с. 35].

З приводу емпіричної перевірки поглядів класиків думка «конструктивістів» така: поки що спроби побудувати суспільство згідно з розробками авторів «Маніфесту комуністичної партії» зазнали невдачі в тому розумінні, що не вдалося заснувати тієї організації праці, яка б за ефективністю перевершила капіталістичну, а задля цього вони й мріяли про соціалізм [5, с. 28].

Одже, в загальному плані відношення до марксизму, тобто його актуальності; наукового значення у «конструктивістів» приведемо так: він не втратив ані першо-

го, ані другого, але став недостатнім для продовження свого існування як єдиної і вірної філософії і методології історії.

Звісно, у порівнянні з попередньою історіософською традицією марксизм виявився переворотом, але не настільки масштабним, щоб виключити можливість інших переворотів у суспільствознавстві [20, с. 27]. Таким новим переворотом повинно стати перетворення поняття «цивілізація» у вищу парадигму історичного пізнання [21, с. 71], з одного боку, «гуманізація історії» — тобто перетворення людини із суб'єкта у її об'єкт — з другого.

У новому стані фундаменту історичної науки у вигляді проблемного поля з конкуруючими гіпотезами й встановленими істинами Н. Бора, що діє згідно «принципу додатковості», повинно знайти місце й марксизму, але вже трансформованого в «неомарксизм» [23, с. 500].

Таким чином, ми спробували розглянути й охарактеризувати дискусію, яка проводиться на сторінках наукової літератури з середини 80-х рр., присвячену методологічним проблемам суспільних наук та засобам їх вирішення. Ми спробували об'єднати учасників суперечок у три своєрідні «табори» («антимарксистів», «ортодоксів», «конструктивістів») та коротенько проаналізувати їх платформи. Цим самим ми довели необґрунтованість поширених тверджень про «огульну критику» марксизму та загрозу його «повного краху», навпаки, продемонструвати наявність багатьох думок з цієї проблеми, спробували підсумувати усі пропозиції та перегляд «даних цінностей».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Нужен ли сегодня К. Маркс? // Вопр. истории КПСС. 1990. № 7.
2. Ципко А. Противоречия учения Карла Маркса // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Социально-политические исследования. 1990. № 2.
3. Буртин Ю. «Ахиллесова пята» исторической теории К. Маркса // Октябрь. 1989. № 11. С. 3—25; № 12. 4. Водолазов Г. Ленини и Сталини. Философско-социологический комментарий к повести В. Гроссмана «Все течет» // Октябрь. 1989. № 6.
5. Социализм: между прошлым и будущим / Отв. ред. В. П. Киселев, И. М. Клямкин. М., 1989. 424 с.
6. Бутенко А. Виновен ли Карл Маркс в «назармовом» социализме // Филос. науки. 1989. № 4.
7. Богомолов А. Обманчивое лицо социализма // Коммунист. 1989. № 11.
8. Красін Ю. Соціалізм: риси нового бачення // РК і СМ. 1990. № 4.
9. К новому облику социализма // Коммунист. 1989. № 13.
10. Горбачов М. Социалистическая идея и революционная перестройка // Правда. 1989 26 окт.
11. Умер ли Марксизм? Материа-

лы «круглого стола» // Вопр. философии. 1990. № 10. 12. Кувакин В. Возможно ли демократическое понимание марксизма? // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. 1991. № 1. 13. Правда Ленина — в его работах. За научную корректность анализа ленинских идей о социализме («круглый стол») // Вопр. истории КПСС. 1990. № 4. 14. Мельвиль Ю. К. Марксистская и немарксистская философия. Проблема взаимодействия // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. 1989. № 4. 15. Гуревич А. Историческая наука и историческая антропология // Вопр. филос. 1988. № 1. 16. Гуревич А. Теория формации и реальности истории // Вопр. филос. 1990. № 11. 17. Айзенкович О. Идея социализма и формационные принципы анализа истории // Социализм в контексте современной цивилизации. М., 1991. 18. Красин Ю. Марксизм и современность // Коммунист. 1991. № 1. 19. Фромм Э. Социализм // Коммунист. 1991. № 11. 20. Барг М. Цивилизационный подход к истории // Коммунист. 1991. № 3. 21. Барг М. Категория «цивилизация» как способ сравнительно-исторического исследования (человеческое измерение) // История СССР. 1991. 22. Бор Н. Квантовая физика и философия (оговоренность и обусловленность) // Успехи физич. наук. 1959. Т. 67. 23. Афанасьев Ю. Перестройка и историческое значение // Иного не дано: судьба перестройки; Всматриваясь в прошлое; Возвращаясь к будущему / Под ред. Ю. Афанасьева. М., 1988.

Надійшла до редколегії 23.05.93

М. В. ЧУГУЄНКО

ЖИТТЯ ТА ІДЕЇ Д. ДОНЦОВА

Дмитро Іванович Донцов входить до блискучого сузір'я мислителів, чия натхненна творчість залишила особливо яскравий та незатертий плином часу слід в історії української суспільно-політичної думки. Це визначається вже тим фактом, що він «духовний батько українського націоналізму» [6; 490]. Але oprіч цього, він ще й багатогранна й вельми обдарована особистість: визначний громадсько-політичний діяч, самобутній політолог, філософ, історик, літературний критик та публіцист, редактор журналів і пресових агентств.

Тривалий час у радянській пресі та науковому офіційно ім'я Дмитра Донцова всіляко паплюжилось. Його називали зрадником, фашистським прихвоснем, нікчемним пігмеем і т. п. У чому тільки не обвинувачували: у реакційності, фашизмі, расизмі, людиноненавистництві. При цьому звинуватці, як правило, аргументацією себе особливо не обтяжували. Досить було затаврувати донцовські погляди як «буржуазний націоналізм» і серйозний науковий аналіз їх ставав зовсім не потрібним. Але

чи можна вважати Донцова «буржуазним націоналістом» у класичному розумінні цього поняття, якщо він, по-перше, не схвалював національної винятковості українського народу, а єдиною метою його було бачити українців нормальною європейською нацією; по-друге, він ніколи не твердив, що українська нація є буржуазна або безкласова. Тож мав рацію український історик з діаспори І. Лисяк-Рудницький, коли зауважував, що «буржуазний націоналізм» — це форма лайки, ніж наукова категорія» [10; 95]. А нещодавно один з авторів численних книжок про так званий буржуазний націоналізм М. Є. Горелов, відверто визнав, що однозначно негативна оцінка філософської і публіцистичної діяльності Донцова з боку радянських дослідників дана «з позиції тоталітарної ідеології» [8, 1990, 23 груд.].

Ким же насправді був Дмитро Донцов і обороні яких ідей присвятив він своє життя?

Д. Донцов народився 17 серпня (за старим стилем) 1883 р. у Мелітополі в заможній дворянській родині. Він здобув прекрасну освіту: вивчав юриспруденцію в університетах Петербурга і Відня, а у 1917 р. став доктором права. Взагалі, треба сказати, що у творах Донцова по-справжньому вражає неосяжна ерудиція та різноманітність його наукових інтересів.

Свою політичну діяльність Донцов починав як соціал-демократичний публіцист, брав активну участь у боротьбі з царатом, входив до керівного ядра УСДРП.

Дебют Д. Донцова як ідеолога українського самостійництва відбувся у липні 1913 р., коли на Другому Всеукраїнському з'їзді студентства у Львові він пропонував програму повної політичної сепарації України від Росії. Ця донцовська промова, а також наступні його твори мали на той час великий резонанс і привернули увагу російської громадськості до українського питання, зокрема таких відомих діячів, як В. Ленін та П. Мілюков.

У період визвольних змагань українського народу 1917—1921 рр. Д. Донцов виступав активним будівничим національної державності. В уряді гетьмана П. Скоропадського він займав важливу посаду директора прес-бюро та Українського телеграфного агенства. На той час Донцов пропонує ідею консолідації усіх національностей та політичних сил на ґрунті української державності.

У 1922—1939 рр. він редагував найповажніший журнал «Літературно-науковий вісник» (з 1932 р. — «Вісник»), навколо якого йому вдалося згуртувати цілу літературну школу («вісниківці», «вісниківська квадрига»), до якої належав ряд визначних літераторів: Є. Маланюк, Л. Мосендз, О. Ольжич, О. Теліга, У. Самчук, Б. Кравців, а також Ю. Липа та Ю. Клен [7, с. 62].

Але головна заслуга Донцова у ті роки — те, що він здійснив розбудову ідеологічних засад ОУН — найбільш радикального крила українського національно-визвольного руху. Пропагування донцовських ідей призвело до значного розширення бази революційно-підпільної діяльності цієї організації у 30-ті рр. [9, с. 743]. Особливо помітним був вплив Донцова серед тодішнього молодого покоління. «Духовним диктатором галицької молоді», — називав його західноукраїнський публіцист І. Кедрин [6, с. 347].

Останні роки свого життя Донцов провів у вигнанні в Канаді, де продовжував невтомно працювати заради майбутнього відродження свого народу як повноправної європейської нації. В еміграції ним було написано чимало чудових творів та статей, в яких оригінальна філософська концепція атора органічно поєднувалася з блискучою і витонченою формою викладу думок. Окрім наукової та публіцистичної діяльності Донцов у той час викладав українську літературу у Монреальському університеті.

Ось так напружено працював він майже до самої смерті, яка трапилася 30 березня 1973 р.

Які ж провідні ідеї властиві світоглядові Д. Донцова? Спробуємо стисло охарактеризувати його ідейно-теоретичні погляди як у філософським, так і у суспільно-політичній аспекті.

У донцовській трактовці націоналізм — це всеохоплююча, цілісна світоглядова система. Донцов віддав нищівній критиці старе демоліберальне українство ХІХ ст., котре ґрунтувалося на ідеях кирило-мефодіївців та М. Драгоманова. Рационалістичний, матеріалістичний та космополітичний ідеології дрігоманства він протиставив власний світогляд чинного націоналізму.

Головна заслуга Донцова полягає у тому, що йому вдалося в оригінальній синтезі поєднати західноєвропейський волюнтаризм з християнською філософією цінностей і, таким чином, створити комбативну держав-

ницьку ідеологію, що змінювала відпорну силу нації в її жорстокій боротьбі за своє існування.

Першим чинником названого синтезу виступала християнська теологія у дусі *ecclisia militans* або воюючої церкви, що, за Донцовим, бере свої витoki ще з Нового Заповіту. В Україні цю традицію репрезентували твори таких апостолів нашої духовності, як І. Вишенського, Л. Барановича, С. Величка, Г. Сковороди та ін. Від цих мислителів старої України Донцов перейняв творчо-ідеалістичний погляд на світ та велику любов до дороговказів предківської мудрості.

Водночас донцовський традиціоналізм досить вдало врівноважувався його концепцією Окциденти — Заходу, а вона, за твердженням Донцова, вела «до політики лучності з Європою і сепаратизму від Росії — на зовні; до «окциденталізації» нашої культури, до засвоєння європейського способу політичної еволюції — всередині» [1, с. 125].

Другим чинником названого синтезу була західно-європейська «філософія життя» (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше та ін.) з її засадничим волюнтаризмом, суть якого полягає у визнанні волі причиною буття, головним мотивом органічного та неорганічного світу. Отже й Донцов дотримувався тієї ж думки, що «творча енергія... — ось тайна спрудина, голова і початок всякого життя й руху всіх організмів, людських і суспільних» [4, с. 142]. До речі, створений ним націоналізм він назвав вольовим, а саму націю вважав однією з найгарніших еманцій волі [3, с. 11].

Щодо суспільно-політичних ідеалів та засобів їх досягнення, то й тут Донцов знаходився у рішучій опозиції до демоліберальних ідей українства ХІХ ст. Згідно з його світоглядом чинного націоналізму, головним ідеалом і метою нації не можуть бути «або суто культурні, або чисто економічні, ані суто племені («всі в купі») потреби національного колективу [1, с. 124], а тільки державне власновладство нації, її суверенність, які досягаються не через угоду та порозуміння, а тільки через боротьбу, революційним шляхом.

Цілком сучасним є розуміння Донцовим демократичного ладу. Демократію він означував як економічну і політичну самодіяльність, що спирається на свободу одиниці [1, с. 109]. Демократичне суспільство, на його думку, це «демократія праці, ієрархії, суспільної солідарності, обов'язку», яка проголошує право кожного,

більш сильнішого, витривалого або інтелігентного, що добиваються у рівних умовах до найвищого шабля драбини. Ся демократія признає рівність у конкурентній боротьбі життя» [1, с. 203]. Між іншим, зразком такого демократичного ладу Донцов вважав США, а сильну президентську владу — «відповіднішою формою державного ладу на Україні» [2, с. 361].

Які ж можна зробити висновки? По-перше, абсолютно ясно те, що творчість Донцова треба вивчати і вивчати серйозно. По-друге, звернення до духовної спадщини великого патріота нації є дуже корисним саме тепер, коли щойно на наших очах відбувається розбудова української держави. «Є в світі ковалі слова, — писав колись Донцов, — які виковують нову душу своїх поколінь. Дають їй напрямок, волю, гарт, зміст, мету, великі взірці, бажання жити і творити, формувати себе та інших» [5, с. 255]. До людей такого гатунку, безперечно, належав і сам Дмитро Донцов, великий патріот і мислитель.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Донцов Д. І. Підстави нашої політики. Відень, 1921.
2. Донцов Д. І. Пансько-мушицький центавр і неомонархізм // Літ.-Наук. Вісн. 1025. Кн. 4.
3. Донцов Д. І. Націоналізм. Лондон, 1966.
4. Донцов Д. І. Дух нашої давнини. Дрогобич, 1991.
5. Донцов Д. І. Дві літератури нашої доби. Львів, 1991.
6. Донцов Д. І. Є. Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974.
7. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії Нової України. Львів, 1991.
8. Горелов М. Є. Ідеолог розбрату // Рад. Україна, 1990. 23, 25, 26, 28 груд. 1991. 3, 9, 11, 16 січня.
9. *Encyclopedia of Ukrain.* Toronto, Buffalo, London, 1984. Vol. 1.
10. *Rudnytsky I. L. Essays in modern ukrainian history.* Edmonton, 1987.

Надійшла до редколегії 12.05.93

С. А. ЧЕРНЕНКО

КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД І СОЦІАЛЬНА БАЗА ОРГАНІЗАЦІЙ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ В УКРАЇНІ У 1905—1907 рр.

Тривалий час у радянській історіографії велика увага традиційно приділялась вивченню історії більшовистської партії. Проблеми історії інших соціалістичних партій були висвітлені дуже скупо і тенденційно. Вивчення історії цих партій, зокрема партії есерів, поча-

лося ще до революції і продовжувалось у 20—30-х рр. [6; 7; 10; 11]. Після цього настав період, коли історичне дослідження цих проблем майже зупинилось, тільки у 60-ті роки знову стала приділятися велика увага вивченню історії партії есерів. У наступні десятиліття інтерес дослідників до цієї проблеми не спадав. Було видано декілька спеціальних праць, відбувся ряд наукових конференцій з проблем непролетарських партій [2; 3; 8]. Втім, в центрі уваги знаходилися, в основному, такі питання, як класова природа партії, її ідеологія, стратегія і тактика, засоби політичного впливу на маси. У той же час, майже поза межами дослідження, знаходились питання чисельності організацій, їх розташування і соціального складу. Тільки в останній час цим напрямом дослідження стали приділяти більше значення [4; 5].

Автор статті має намір вивчити кількісний склад і соціальну базу організацій соціалістів-революціонерів в Україні у 1905—1907 рр.

Природно, що дуже важливим питанням такого дослідження є наявність джерел.

Першу групу джерел складають документи партії есерів, як і ЦК, так і місцевих організацій. Кількість матеріалів обмежена. Це — документи з'їздів, і конференцій, а також Ради партії; періодичні видання (як ЦК, так і місцевих організацій); прокламації і різноманітна агітаційна література; теоретичні праці і мемуарна література.

Ця група джерел найбільш цікава для дослідників історії партії, її стратегії і тактики, організаційної побудови, взаємин з іншими політичними силами.

Для вивчення чисельності організацій соціалістів-революціонерів, їх розташування і соціального складу найбільший інтерес викликають документи різноманітних судово-слідчих органів влади (жандармських управлінь, охорони відділів і т. ін.). Дослідницька цінність цих документів стає більш ймовірною, якщо нагадати відому доповідь партії есерів Штутгартському конгресу Інтернаціоналу в 1907 р. [5, с. 49]. Ця доповідь мала в своєму складі стислий звіт ЦК і дані про місцеві (губернські і повітові) організації. Але повнота і точність доповіді були відносними, тому що в ній взагалі не було даних про 15 губерній, а наведені виявилися неповними. Втім, цей документ може служити базовим матеріалом для дослідження, при умові уточ-

нення його на основі архівних фондів судово-слідчих органів. Особливий характер документів, що маютьсся у фондах цих органів потребує і обережного ставлення до їх використання. Необхідно мати на увазі і можливі помилки в слідчих справах, і недостатню компетентність працівників цих органів (особливо повітового рівня) та багато інших факторів.

Завершуючи огляд джерел треба відзначити, що вивчення зазначеного питання потребує комплексного використання усіх груп документів і матеріалів.

Перша російська революція значно прискорила процес консолідації різноманітних політичних сил і політичних партій.

Партія соціалістів-революціонерів, що виникла внаслідок об'єднання кількох неонародницьких груп у 1902 році, мала свої організації напередодні революції у багатьох губерніях Росії. Установчий з'їзд партії відбувся тільки у грудні 1905 — січні 1906 рр. Він прийняв програму партії, до якої увійшли основні положення, що до цього часу були надруковані в «Революційній Росії», і тимчасовий організаційний статут. Обговорення програми і статуту показало, що партія не має внутрішньої єдності. В першу чергу виявилась різниця між есерами і групою «Русского братства». Остання заперечувала соціалізацію землі, виступала проти терору і наполягала на створенні легальної партії. Праве крило з'їзду, таким чином, встало на шлях створення партії народних соціалістів [1, с. 36].

Ліве угруповання з'їзду наполягало на негайному здійсненні програми-максимум, заперечувало необхідність роботи у широких масах і головним засобом боротьби визначало терор. Після виходу із складу партії вони заснували «Спілку соціалістів-революціонерів максималістів» [3, с. 62].

На території України (9 губерній) напередодні революції працювали чотири (із семи) великих загально-російських губернських організацій: Київська, Харківська, Катеринославська і Одеська. Доказом їх великих розмірів та значення у партії є той факт, що на з'їзді ПСР делегати тільки цих організацій мали по два вирішальних голоси, замість одного. На території Волинської, Подільської, Полтавської, Черніговської, і Таврійської губерній до початку революції також існували групи есерів, хоча й не такі великі і значні.

Пізніше невеликі партійні групи об'єднувалися у більші міські, повітові та губернські організації. Представники цих груп утворювали губернський комітет, який був керівним центром організації. На тих же засадах могли утворюватися міські та повітові групи і комітети.

У великих містах України групи соціал-революційно-го напрямку виникають у кінці XIX — початку XX ст.:

Місцезнаходження організації	Час утворення
Харків	1895
Київ	1896
Полтава	1896
Катеринослав	1899
Одеса	1901
Сімферополь	1902

Місцезнаходження організації	Час утворення
Севастополь	1902
Олександрівськ	1903
Елісаветградський повіт (Катеринославська губ.)	1903
Бахмут	1904
Миколаїв	1904
Чернігів	1904
Новозибківський повіт (Чернігівська губ.)	1904

Примітка: Таблиця складена на основі вивчення документів жандармських управлінь і департаменту поліції 1905—1907 рр., які знаходяться у Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України та в Державному архіві Російської федерації (ГАРФ). Частина статистичних даних цієї таблиці є в статті М. І. Леонова [5].

Наведені дані свідчать, що більша частина есерівських груп виникла у великих губернських містах. Основна причина цього у тому, що до революції більшість політичних партій знаходилась у стадії утворення. Найбільш активним ферментом даного процесу була інтелігенція. У великих містах, де її чисельність і активність була найбільшою, існували особливо сприятливі умови для виникнення різноманітних революційних організацій. Есерівські угруповання створювалися також і в великих повітових містах, промислових (Олександрівськ, Бахмут) або торгівельних (Миколаїв) центрах. Дуже рідким явищем на цей час було виникнення повітових організацій.

В умовах революції в Україні з'являється багато нових організацій, поширюється географія їх розташування. Треба зазначити, що переважна кількість із них — організації невеликих повітових міст і повітів: Біла Церква, Кременчук, Мелітополь, Суми, Ялта, Роменський

і Лохвицький повіти Полтавської губернії, Ніжинський повіт Чернігівської губернії [1, с. 228; 12, ф. 320, оп. 1, д. 455, лл. 24, 29, ф. 1439, оп. 1, д. 157, л. 7]. Але в перші місяці революції політична активність народу випереджала кількісний ріст організацій. Одна із причин цього — в організаційній обмеженості партійного руху. Потрібні були нові форми роботи з масами і поновлення організаційних принципів. У партії це відзначалось її лідерами і місцевими організаціями. З цього приводу було багато гострих дискусій між делегатами I з'їзду, під час обговорення організаційного статуту партії. Один з лідерів партії В. Чернов зауважив на з'їзді, що в перший рік революції «ми втратили багато часу, обмежені в своїх діях вузькими організаційними рамками» [1, с. 31].

Чисельність організацій есерів в 1905—1907 рр. в Україні не підлягає точному визначенню. Але узагальнюючи різноманітні дані можна визначити чисельний склад організацій за губерніями:

Район	Кількість організацій	Кількість членів
Таврійська губернія	17	4245
Севастополь	11	більше 1000
Харківська губернія	46	2095
Херсонська губернія	114 (з них 110—селянські організації)	1263
Одеса		163
Чернігівська губернія	20	1070
Чернігів	1	31
Ніжинський повіт	11	44
Київська губернія	11	562
Київ		412
Полтавська губернія	6	300
Полтава	1	23
Лубни	1	17
Кременчук	1	41
Житомир	1	19
Катеринославська губернія	6	320
Подільська губернія	4	39
Балта	1	11
Мстислав-Подольський	1	12
Хмельницьк	1	4

Примітка: Таблиця складена на основі вивчення документів жандармських управлінь і департаменту поліції 1905—1907 рр., які знаходяться у ЦДІА України і в ГАРФ. Частина статистичних даних цієї таблиці є в статті М. І. Леонова [5].

Аналіз приведених даних дозволяє зробити висновок, що в роки революції соціалізму базу партії есерів складали представники інтелігенції, селянства і робітників. При цьому необхідно відзначити, що у міських організаціях партії керівну роль відігравали представники інтелігенції. У губерніях Лівобережної України (Харківська, Київська, Катеринославська, Полтавська) і в деяких великих містах Південної України (Одеса, Сімферополь, Миколаїв) була зосереджена значна кількість великих міських організацій. Це свідомство того, що в указаних губерніях і містах робітниче середовище було значною соціальною опорою соціал-революційного руху. В губерніях Південної України (Таврійська, Херсонська) переважали невеликі повітові організації. Соціальна база партії була, в основному, селянською. Найбільш слабкими і малочисленими виявилися організації Волинської і, особливо, Подольської губерній.

Есери створили навколо себе цілу низку родинних організацій (робітничих, селянських, студентських та ін.). Вони діяли у великих містах (за винятком бойових дружин і селянських організацій, які існували у багатьох повітах).

Робітничі організації ПСР діяли у Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Сімферополі, Полтаві і Житомирі [9, с. 165; 12, ф. 1335, оп. 1, д. 422, л. 12; 13, ф. ДПОО, 1905 г., д. 80 ч. 20, л. 45, д. 80, ч. 22, л. 5, д. 80 ч. 24, л. 37].

Організації Селянської спілки ПСР виникають з 1902 р. Найбільша їх кількість знаходилась на території Таврійської, Чернігівської, Харківської і Херсонської губерній. Велику увагу есери приділяли роботі серед студентства. Більшість молодіжних організацій ПРС утворилась в 1904—1905 рр. До найбільш активних відносилися організації Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, Житомира [9, с. 153; 12, ф. 274 оп. 1, д. 898, л. 32, ф. 705, оп. 1, д. 933, лл. 2, 642, ф. 1335, оп. 1, д. 423, л. 19; 13, ф. ДПОО, 1905 г., д. 80, ч. 25, л. 12].

Особливе місце в загальній структурі есерівських організацій займали бойові дружини або групи, які виконували терористичні акти. Їх об'єктами були представники царської адміністрації, різноманітні чини жандармерії і поліції. У 1905 р. бойові угруповання есерів діяли у Катеринославі, Києві, Житомирі, Лубнах, Ніжині, Одесі, Полтаві, Ромнах, Харкові [12, ф. 320,

оп. 1, д. 455, лл. 17—18, 29, ф. 705, оп. 1, д. 932 ч. 1, л. 388, ф. 1335, оп. 1, д. 422, л. 14, ф. 439, оп. 1, д. 157, л. 4; 13, ф. ДПОО, 1905 г., д. 80 ч. 20, лл. 58, 96, д. 80 ч. 20 т. 2, лл. 3—22].

Таким чином, в період революції на території усіх губерній України вже діяли організації есерів. Перші з них виникають ще в кінці XIX — початку XX ст. Кількісний склад і географія розташування цих організацій свідчить про те, що соціальну базу есерівського руху складали інтелігенція, селянство, робітники. У 1905 р. зріст есерівських організацій значно відставав від розвитку революційного руху. Старі організаційні принципи ще частково стримували есерівський рух. Але вплив партії на маси стрімко росте, з'являються нові організації, утворюються робітничі, селянські, студентські, бойові групи ПСР. Політичні угруповання соціалістів-революціонерів, що існували напередодні революції, перетворюються у політичну партію.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Протоколы* первого съезда партии социалистов-революционеров. СПб., 1906.
2. *Гинев В. Н.* Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902—1914 гг. Л., 1983.
3. *Гусев К. В.* Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции (исторический очерк). М., 1975.
4. *Киселев И. Н., Корелин А. П., Шелохаев В. В.* Политические партии России в 1905—1907 годах: численность, состав, размещение (количественный анализ) // *Вопр. истории СССР*. № 4. 1990.
5. *Леонов М. И.* Численность и состав партии эсеров в 1905—1907 годах // *Политические партии России в период революции 1905—1907 гг. Количественный анализ*: Сб. ст. М., 1987.
6. *Луначарский А. В.* Бывшие люди: очерки партии эсеров. М., 1922.
7. *Мещеряков В.* Партия социалистов-революционеров. Ч. I, II. М., 1922.
8. *Непролетарские партии России. Урок истории*. М., 1984.
9. *Спиридович А. И.* Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886—1916. П., 1918.
10. *Чернов В.* Марксизм и аграрный вопрос. Историко-критический очерк. СПб., 1906.
11. *Чернов В.* Конечный идеал социализма и повседневная борьба. СПб., 1906.
12. *Центральный державный исторический архив Украины.*
13. *Государственный архив Российской Федерации.*

Надійшла до редколегії 20.05.93

**ДО ПИТАННЯ ПРО БІЛЬШОВИЦЬКЕ РОЗУМІННЯ ПРАВА
НАЦІЙ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ
1917—1918 РР.)**

У радянській історичній літературі правильною була видана думка про те, що більшовики не тільки були послідовниками лозунга про право націй на самовизначення, але і всіляко боролися за його здійснення. І. П. Цамерян, М. О. Морозов та інші на підставі ленінських праць доказували та відстоювали справедливість більшовицьких поглядів на проблему самовизначення націй. Розглядаючи сформовану В. І. Леніним систему ідей по міжнаціональним відносинам, вони зовсім не звертали увагу на більшовицьку практику у цьому питанні [1; 2]. А історія показує, що більшовизм як теорія і як практика зовсім не одне і теж. «Просто кажучи, — писав Р. Такер, — більшовизм включав у себе, з одного боку, набір теоретичних ідей та доктрин (ідеологію), зв'язаних з політикою, стратегією та тактикою, якими керувалася марксистська партія у боротьбі за владу і після її захоплення в 1917 р., з іншого — програму дій, або напрямків, якими партія прямувала» [3, с. 75].

Таким чином, лозунг більшовицької партії про право націй на вільне самовизначення, аж до відділення, висунутий у революційний період, слід розглядати не як стратегічну лінію партії у питаннях міжнаціональних відносин, а як тактичний маневр, спрямований на зміцнення свого впливу в масах у боротьбі за владу.

Більшовики, підтримуючи українські домагання до жовтня 1917 р., після взяття влади у Петрограді стали першими противниками політики Української Центральної Ради (УЦР) у національному питанні, а висунутий ними раніше лозунг про вільне самовизначення націй знайшов у ці дні своє логічне закінчення.

Так, на обласному з'їзді РСДРП(б), який пройшов у квітні 1917 р., лідер українських більшовиків Є. Бош у своєму виступі підкреслювала: «Ми не проти самовизначення... Ми повинні у кожному окремому випадку указувати, як краще самовизначатися *в інтересах пролетаріату*. Виходячи з цього, ми говоримо, що будемо боротися з владою буржуазії на Україні, та формувати свій власний орган влади. Національне визволення ук-

раїнського народу може здійснитися тоді, коли влада буде в руках Рад не тільки у Петрограді, але і на Україні... Федерація — це краща форма, але повного відокремлення не повинно бути... Якби ми раніше напірали на класову боротьбу та не говорили б про право націй на самовизначення, то ми б не опинилися у такому становищі, в якому опинилися зараз» [4, с. 430]. Валавко В. був більш відвертий: «Ми у національному питанні перегнули палку... Ми інтернаціоналісти, кажучи про об'єднання всіх держав, не можемо стати на точку зору утворення окремих націй... Наша програма у національному питанні віджила свій вік і не відповідає сучасним умовам» [4, с. 431]. О. Гилинський, у свою чергу, наполягав на тому, щоб зняти лозунг «самовизначення націй», як застарілий. «Повинна бути, — підкреслював він, — єдина система — диктатура пролетаріату» [4, с. 431].

Звичайно виникає питання про позицію лідера РСДРП(б) В. Леніна до проблеми самовизначення націй взагалі, та зокрема до України. Р. Такер, аналізуючи особу В. Леніна, відзначав: «...його характерною рисою (джерелом творчої сили як революційного мислителя) було вміння пристосовувати марксистські принципи до потреб революційної практики як він її розумів. Як результат виник «марксизм по-ленінськи» (або марксизм-ленінізм), як він став називатися в Росії після смерті Леніна), відповідно з яким партійні доктрини формувалися та передивлялися в залежності від практичних завдань революції» [3, с. 75]. Отже праці В. Леніна по національному питанню не віддзеркалюють дійсних поглядів вождя на цю проблему, так як на них треба дивитися, як на формування відповідної тактичної лінії партії у конкретно-історичному відрізку часу. В. Ленін не був сепаратистом. Навпаки, він був впевненим централістом. Цюрупа у своїх спогадах про Леніна писав, що «він (*Ленін — авт.*) рішуче був за збереження Російської імперії, як єдиної, хоч і реформованої державної організації» [4; 5]. Член Київської організації РСДРП(б) Ф. Гнеповський згадував, як з групою українських більшовиків у грудні 1917 р. відвідав у Петрограді В. Леніна, який виявив велику зацікавленість до політичної та економічної ситуації в Україні. З його ініціативи українські більшовики одержали великі гроші — 3 млн. 200 тис. крб. (у той час, як Рада просила усього 500 тис. крб.), насправді, для економіч-

ної війни проти УЦР [6, с. 93]. Ніякої іншої влади, крім влади Рад, В. І. Ленін в Україні не визнавав, про що й заявив українській делегації [6, с. 94].

Про «визнання» ЦК РСДРП(б) за Україною права на самовизначення свідчить організована при безпосередній активній участі В. Леніна хвиля більшовицьких агітаторів, які ринули з Росії в Україну. Тільки агітаційний відділ Петроградського військово-революційного комітету протягом місяця — 25 жовтня до 25 листопада 1917 року — направив в Україну 50 агітаторів [7, с. 217]. З ініціативи В. Леніна Центральне бюро землячеств у Петрограді в кінці 1917 — на початку 1918 рр. зібрало біля 15 тис. агітаторів, багато з яких направлялися в Україну [7, с. 215]. Головною метою цієї акції було: розташування довіри місцевого населення до УЦР та розагітація військових частин, які були вірні Раді.

Таким чином, місцеві більшовицькі організації, одержуючи значну матеріальну та кадрову допомогу з Росії, швидко зміцнювали свій вплив в Україні.

Діяльність Першого радянського уряду в Україні достатньо висвітлена в історичній літературі. Але останні дослідження вітчизняних науковців, що стосуються теми, дозволяють зробити висновок про те, що Харків наприкінці 1917 р. став своєрідним плацдармом для вторгнення військ Радянської Росії в Україну.

Чим була Україна для Радянської Росії і яке місце вона займала у планах більшовиків можна побачити з виступу Л. Троцького перед агітаторами-комуністами, зробленого ним у 1919 р. Він говорив: «...нам необхідно повернути Україну Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія не може існувати, вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з вами... для досягнення наміченої мети всі засоби однаково гарні... Україна повинна бути нашою, і нашою вона буде тільки тоді, коли буде радянською...» [8, с. 35—36; 8, с. 56—58].

Отже, рятування революції в Росії Раднарком бачив лише у використанні економічного потенціалу України. Про те, що більшовики легко відмовлялися від своїх «принципів» відносно лозунга «Про право націй на самовизначення аж до відділення, якщо що-небудь загрожувало їх життєвим інтересам, говорить і те, що РНК зовсім ігнорував своє ж «Звернення до народів та урядів воюючих держав» від 9 листопада 1917 року.

У ньому наголошувалося: «...Якщо яка-небудь нація утримується у кордонах іншої держави силою, коли її, не звертаючи на бажання з її боку, все одно, чи виявлено це бажання у пресі, чи на народних зборах, чи в рішеннях партій, чи в незадоволенні та повстаннях проти національного гноблення,— не дають правильним голосуванням (при повній евакуації війська об'єднуючої або взагалі більш сильної нації) вирішувати без найменшого тиску питання про форму державного існування,— то приєднання її є анексія, тобто захоплення та насильство» [8, с. 17].

Таким чином, парадокс є в тім, що Раднарком набагато раніше дав визначення, по якому свої ж дії на Україні розцінив як анексію.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Морозов М. А. Нация в социалистическом обществе. М., 1986.
2. Цамерян И. П. Национальные отношения в СССР. М., 1987.
3. Такер Р. Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева // США — экономика, политика, идеология. № 3. 1990.
4. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. К., 1928.
5. Андрієвський Дм. Російський колоніалізм і Свіська імперія. Париж, 1958; Гнеповський Ф. Ф. Ленін допоміг // У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. К., 1987.
6. История Украинской ССР. Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917—1920). К., 1984.
7. Животко А. Як Свіська Москва завоювала Україну? Львів.
8. Романчук О. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. К., 1990.

Надійшла до редколегії 10.05.93

В. Є. ГРИЦЮК, Ю. Д. ДРЕВАЛЬ

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ПОГЛЯД МЕНШОВИКІВ (1917—1919 РР.)

Позбавившись тотальної опіки з боку держави, суспільні науки все сьогодні наблизились до істинного розуміння багатьох складних і неоднозначно оцінених проблем історії України. Закономірно, що найбільше уваги у істориків викликає період 1917—1920 рр., як переломний у всіх відношеннях. Приваблює увагу те, що більшість політичних діячів України початку ХХ ст., які до недавнього часу подавалися історичною літера-

турою як «буржуазні націоналісти», в тій чи іншій формі сприйняли соціалістичні ідеї і були членами соціалістичних партій. Серед цих політичних сил (але з дещо іншою інтерпретацією відносно національного питання) знаходились і меншовики. З нашої думки, аналіз меншовицької літератури в значній мірі сприятиме більш об'єктивному вивченню проблеми незалежності України.

Слід зазначити, що до 1917 р. меншовики, попри ряд розколів «на верхах», знаходились в єдиній з більшовиками РСДРП. В цей час вони (як і їх колеги по партії), хоча й мали одним із програмних постулатів «право націй на самовизначення», цій проблемі приділяли мало уваги, розглядаючи її виключно під кутом переваг централізованої держави. Після лютневої революції, в мірі того, як більшовики просувались до «великого перевороту», від колишньої єдності мало що лишалось. Меншовики стали окремою партією (зберігши стару назву — РСДРП), і по більшості принципових питань перейшли в опозицію до більшовиків. Одне з них — відношення до національного відродження України.

Факти свідчать: після Жовтня на Україні (до речі, як і в Грузії) меншовики отримали найбільше умов для спроб реалізувати свою політичну концепцію. Їх позиції тут були відносно міцними: в той чи інший час вони навіть очолювали робітничий, в першу чергу профспілковий, рух в деяких промислових центрах. Тому, відношення меншовиків до політичних процесів в Україні тих часів — це погляд очевидця і учасника подій.

Тенденція до утворення в зв'язку з розпадом Австро-Угорської і Російської імперій цілої низки незалежних держав поставила перед суспільною думкою ряд складних питань. Насамперед: яку роль зіграла перша світова війна в поширенні національних рухів; чому всупереч інтеграційним процесам, котрі так очевидно стали себе проявляти в епоху більш-менш зрілого капіталізму, продовжувала існувати тяга до формування національних держав?

В першу чергу вищевказані проблеми з усією гостротою стали перед марксистською школою політологічного аналізу. Відносно аналізу національних процесів в Україні, це в першу чергу стосувалось меншовиків: їх колишні товариші по партії після Жовтня це питання вже вирішили однозначно і остаточно, а українські со-

ціал-демократи (які, до речі, не так принципово відносились до К. Маркса і його спадщини) також категорично зайняли позиції, протилежні більшовицьким.

Справа в тому, що національна програма, котрої продовжували дотримуватись меншовики, базувалась на визнанні пріоритету класових інтересів пролетаріату перед іншими сторонами суспільно-політичного життя. Виходячи з заклику: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», вони вважали, що такому єднанню найбільш сприятливі умови створюють саме великі багатонаціональні країни.

Історичний розвиток передових країн кінця XIX — початку XX ст. давав підстави для подібних міркувань. Розвиток капіталізму створював світовий ринок. Виділялись держави, які асимілювали в своїх кордонах декілька народностей і контролювали методом колонізації іншу частину світу. Здавалось, що імперіалізм являється єдиним безальтернативним засобом об'єднання світу, а цілі ворогуючих держав часів першої світової війни це підтверджували.

Але згодом виявилось, що таке трактування національних проблем є надмірно спрощеним. І основним фактором, що висвітлив такий стан справ, став розпад двох імперій по різні боки фронту.

Політичним силам, які мали намір реалізувати себе в нових національних кордонах, необхідно було досить швидко зробити аналіз цієї ситуації. В цьому плані меншовикам додаткових труднощів завдавало те, що нові національно-політичні реалії не були передбачені ортодоксальним марксизмом і потребували, по цій причині, певної наукової сміливості.

Представники лівого крила РСДРП, що діяли в післяжовтневий період в Україні, зробили спробу провести такий політологічний аналіз на сторінках теоретичного журналу «Мысль», що виходив у Харкові з січня по липень 1919 р. До редакції журналу входили Ю. Мартов, В. Базаров, М. Кричевський, С. Девдаріані.

Національне питання було одним з найбільш складних для авторів «Мысли», але це не відштовхнуло їх до ігнорування проблеми. В публікаціях М. Лібера, С. Девдаріані, Я. Пілецького багато уваги приділяється негативним наслідкам утворення на місті Російської і Австро-Угорської імперій національних держав. Як бачимо, твердження приведено в дусі старих стереотипів. Разом з тим М. Лібер в статті «Революція і національ-

не питання» вирішення національних проблем пов'язував, по перше, з утворенням господарського і політичного центру всієї Європи як засобу запобігання війнам, по друге, з підвищенням ролі регіональних органів влади і, по третє, з культурно-національною автономією [«Мысль», № 7, с. 227]. Таким чином, запропонована Лібером національна програма виходила з демократичних принципів, але до реалізації її деяких сторін Західна Європа підійшла лише на сучасному етапі. Більшу практичну спрямованість носило дослідження Б. Штейна, який в статті «Національна політика робітничого класу: «Українська автономія» спробував зв'язати національний рух із з'ясуванням соціальних запитів різних категорій населення України. В результаті співвідношення класових і національних запитів буржуазії, пролетаріату і селянства, автор прийшов до висновку, що основним носієм незалежності України є селянство, яке складало в той час 70 % населення. Тому, щоб не протиставляти пролетаріат своєму союзнику в боротьбі проти великої буржуазії, РСДРП, на думку автора, повинна підтримати ідею незалежності України [«Мысль», № 13, с. 565].

Слід відмітити, що розглядаючи національне питання в Україні, меншовики не виходили за межі її суверенітету на правах входження в єдину демократичну загальноросійську федерацію. З цього боку прислухаємось до думок Я. Пілецького, який в статті «На роздоріжжі» застерігав про небезпеку, у випадку створення на території колишньої Російської імперії низки невеличких держав, їх поглинання імперіалістичними хвижаками [«Мысль», № 1—2, с. 30]. Звичайно, така федеративна держава повинна насамперед стати вільною від більшовизму. Стоячи за централізовану державу, меншовики були рішучими противниками держави унітарної. В цьому плані слід розуміти інше твердження Пілецького: «Домагання Великої Росії озброєною рукою загартувати Україну повинно зустріти таку ж протидію, як і домагання англо-французів» [Там же].

Меншовикам пізніше ставили в провину те, що вони в своїх поглядах на незалежність України не пішли далі визнання її вищевказаного статусу. Але чи можна вимагати у меншовиків більш радикального, ніж у лідерів національного українського руху того часу, погляду на це питання? Так, навіть IV Універсал Центральної Ради питання про федеративні зв'язки «з на-

родними республіками колишньої російської імперії» залишив відкритим, передавши його до компетенції майбутніх Установчих зборів України [УІЖ, 1991, № 9, с. 22].

Таким чином, аналіз цього питання дозволяє зробити основний висновок: ставлячи на перше місце інтереси трудящих мас, меншовики зуміли переглянути ряд раніше прийнятих ними положень, зарекомендувавши при цьому себе демократичною, анти тоталітарною силою.

Надійшла до редколегії 06.06.93

О. А. ГАВРИЛЕНКО, І. А. ЛОГВИНЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО БІЛЬШОВИЦЬКУ КОЛОНІЗАЦІЮ УКРАЇНИ (ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ)

Оповитий серпанком забуття історичний краєвид на наших очах почав прояснюватися. Все більше фактів, раніше невідомих не лише широкому загалу, але й спеціалістам, стає надбанням усіх, хто цікавиться історією України. Особливо це стосується так званого «радянського» періоду. З багатьох архівних документів останнім часом знято гриф секретності, з'явилася можливість їх вивчення. Знайдені невідомі раніше документи і матеріали, що дають змогу по-новому глянути на наше порівняно недавнє минуле, побачити витоки і краще зрозуміти закономірності реалій сьогодення.

Період будівництва «соціалізму» в Україні закінчився. Вже багато відомо про ті форми і методи, які при цьому застосовувалися, відомо, яким чином розв'язувалися політичні, економічні, національні та інші питання. Ми знаємо багато, але далеко не все. У працях істориків і публіцистів останніх років найбільш розповсюдженим став погляд, що викривлення ленінської національної політики, ідей В. І. Леніна про будівництво соціалізму почалися після його смерті і посилювалися по мірі зміцнення влади Сталіна. Це не так. Наведені нижче документи свідчать про помилковість такої думки, говорять за те, що політика великодержавного шовінізму, яку проводила на Україні РКП(б), політика насильницького будівництва нового суспільства за «петроградською моделлю» почалася значно рані-

ше, практично з моменту утворення КП(б)У, тобто з липня 1918 р.

Крім партії більшовиків у 1918—1920 рр. на українській політичній арені діяли різноманітні національні партії комуністичної та соціал-демократичної орієнтації: Українська Комуністична партія, Українська Комуністична партія (боротьбістів), Єврейська Комуністична партія, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-революціонерів та ін. Проголошуючи ідею побудови соціалізму, вони в той же час не могли погодитися з формами і методами соціалістичного будівництва, які застосовувала КП(б)У — провідник політики Російської Комуністичної партії більшовиків в Україні.

Глибше зрозуміти документи, що пропонуються, можна лише в контексті основних історичних подій грудня 1918 — лютого 1920 рр. в Україні.

Повстання проти гетьманського режиму, (14 грудня 1918 р.), розпочате Директорією, закінчилося зреченням гетьмана Скоропадського та вступом військових сил Директорії до Києва. Після деякого замішання, тимчасового «паралічу переможців» Директорія нарешті лише 26 грудня проголосила склад нового уряду на чолі з соціал-демократом В. Чехівським та виголосила програмову Декларацію.

Перемога Директорії та евакуація німців викликала серед більшовиків гарячі суперечки з приводу того, чи достатньо у них сил, щоб взяти владу до своїх рук. Одні — В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський — стояли за мирні переговори з Директорією, які б дали час для зміцнення партії, інші — В. О. Антонов-Овсієнко, Г. Л. Пятаков — наполягали на негайних рішучих діях, спрямованих на захоплення влади. 20 листопада Москва після деяких вагань підтримала другу точку зору, і на початку січня розпочалось швидке просування радянських військ по території України у напрямку до Києва.

31 грудня 1918 р. та 3 і 4 січня 1919 р. Директорія зверталася до московського уряду за роз'ясненням дій Радянських військ і одержала відповідь, що «ніякого війська Російської Соціалістичної республіки немає на Україні», що проти військ УНР веде війну не Радянська Росія, а «самостійний більшовицький уряд на Україні», абсолютно незалежний від Москви [2, с. 205—206].

5 січня 1919 р. Директорія відповіла нотою про ведення в районі Харкова воєнних дій з боку Радянської Росії [2, с. 213]. Москва погодилася на мирні переговори, але наступ на Київ не припинила. 9 січня Директорія надіслала Радянському уряду Росії ультиматум з вимогою припинити військові дії на українській території та з загрозою війни у випадку неодержання задовільної відповіді на протязі 48 годин [4, 1919, 11 січ.]. 11 січня, не одержавши бажаної відповіді, Директорія визнала себе у стані війни з Радянським урядом [4, 1919, 13 січ.]. Головним отаманом було призначено Симона Петлюру. Однак УНР була не в змозі протидіяти наступу у зв'язку з переходом цілого ряду повстанських формувань на бік Червоної армії. 5 лютого було взято Київ [3, с. 411], а на початок липня під контролем більшовиків опинилась більша частина території України.

Відчуваючи гостру потребу у продовольстві, Російська Радянська республіка розпочала хлібозаготівельну кампанію на Україні, схожу з тією, яку проводили німці на рік раніше. Зрозуміло, що це викликало незадоволення серед селян. Здійснення урядом Х. Г. Раковського політики відкритого ущемлення української культури привело до втрати підтримки серед інтелігенції. У липні 1919 р. більшовицький уряд, вже не одержуючи підтримки народу України, не міг реально протидіяти наступу з Дону армії Денікіна, а також військам Петлюри, що надходили з заходу.

У середині серпня другий Український Радянський уряд фактично перестав існувати, а 2 жовтня у зв'язку з втратою більшовиками території України оголосив себе розпущеним Центральний Комітет КП(б)У [3, с. 414]. Але вже у грудні 1919 року більшовики розпочали черговий наступ на Україну. 12 грудня червоні війська зайняли Харків, 16 грудня — Київ [3, с. 415]. 27 січня 1920 р. утворений у Москві Всеукрревком прийняв постанову про введення в дію на території України усіх декретів РРФСР. Тим самим для Росії було відкрито відтепер вже «законну» можливість використовувати економічний потенціал України. А 2 лютого 1920 р. відбулося підписання угоди про тісне співробітництво республік [3, с. 415].

Всі ці події не могли не позначитися на діяльності українських політичних партій. Головні питання, з приводу яких відбувся розкол між ними та всередині кож-

ної, впливали з розбіжностей щодо розуміння майбутнього України, а саме з неоднакових уявлень про структуру влади, а також про співвідношення національних інтересів та соціалістичних ідеалів.

В листах, що наводяться нижче, відомі політичні діячі того часу дають свою оцінку політики більшовиків в Україні, висловлюють рішучу незгоду з нею.

Привертає увагу також той факт, що автори листів прямо і чесно висловлювали свою позицію. Вже в той час це вимагало неабиякої громадянської мужності. Документи дозволяють по-новому глянути на деякі сторінки нашого минулого, хоч, оцінюючи їх, необхідно враховувати і значну міру суб'єктивності авторів.

З листа О. Клунного до Леніна:

«Товаришу Ленін. Такі факти.

Повстання минулого року на Україні, фіксоване Директорією, через місяць змело гетьманщину. Проведене воно було виключно внутрішніми українськими силами.

Радянські війська до самого Києва (всю лівобережну Україну) пройшли за активної допомоги місцевого населення. Самі радянські війська були українські (Вам це відомо). Пролетаріат, а головне — селянство твердо стояли за Радянську владу. Були повіти, де Радянські війська проходили без жодного пострілу (вам це відомо з доповіді т. Пятакова).

Воля трудящих України виявилася цілком.

Наближалася з'єднання з Угорщиною... Світова пожежа розгорялася. Таким був початок.

Далі почалося «радянське» будівництво. Спочатку ті, що чекали на Радянську владу, придивлялися до справ Радянської влади і вибачали їй багато дечого. Диктатура невігласних зайд-авантюристів відштовхнула комуністичні сили і сама нічого не дала позитивного. Далі — повстання. Далі — Радянська влада палила цілі села, розстрілювала червоноармійців Таращанської дивізії та селянську бідноту. Далі все переплуталося і пролетаріат Києва (Арсенал) не цілком по-товариському прийняв т. Троцького...

Т. Петровський у пресі заявив, що українство підтримується куркулями та пройдисвітами; т. Раковський, перебуваючи на посаді Голови Раднаркому, вимагав диктатури російської культури на Україні...

Угорщина на радість світової контрреволюції задусена. Радянська влада на Україні впала. Діячі поїхали насаджувати владу до Туркестану, Сибіру і т. ін...

Але жива Радянська влада на Україні. Вона й буде там, якщо РКП виявить дійсний інтернаціоналізм, а не буде запроваджувати політику насадження «червоного імперіалізму» на Україні...

16 листопада 1919 р.» [5, ф. 43, оп. 1, спр. 46, арк. 1].

Телеграма члена Тимчасового робітничо-селянського уряду України М. Н. Полоза Й. В. Сталіну:

«Всупереч всьому, про що йшлося між нами, ведеться політика на Україні. При продовженні такого курсу зможете (та й то навряд чи) утриматись тільки спираючись на іонаціональну збройну силу. Вирішено створити (скликати) комуністичний з'їзд Рад, який повинен проголосувати за злиття з Росією. Розсилаються накази до місцевих органів влади про те, що на з'їзд повинні обиратися лише комуністи: з'їзди проводять в атмосфері воєнного терору. Внаслідок суто комуністичні вибори, але велике незадоволення серед населення, яке раніше із захопленням ставилося до більшовиків. Настрій селян формулюється словами: «Оце діждались — ждали більшовиків, а тут якась жидівська комунія». Внаслідок поголовного розгону всіх тих Рад, де не було більшості комуністів, і призначення комуністичних ревкомів та виконкомів загрозливо зростає антисемітська пропаганда, тому що в комісари та виконкоми і ревкоми від комуністів потрапляють головним чином євреї, як найбільш активний елемент міст. Ілюстрації:

1) Полтава, де після розриву ваших з нашими та звільнення наших зі всіх командних посад, гарнізон відмовився підкорятись новому командному складу і виступив із Полтави;

2) Суми, де розігнано Раду і створену нову, виключено з ваших, завдяки чому надзвичайно напружена атмосфера;

3) Кобиляки, вдруге зайняті нашими загонами, де після приходу радянських військ (російських) місцеву Раду розпущено. Призначено ваш ревком, якому відмовився підкорятися місцевий радянський гарнізон, що звільнив місто від петлюрівців. Партизани розійшлися по селах і ведуть агітацію проти вас, а ми безсилі;

4) Харків, де до цього часу ухиляються від видачі зброї місцевим робітничим частинам в зв'язку з їх недоброзичливим ставленням до прийшлих...;

5) недопущення Костянтиноградського та Кобиляцького селянських з'їздів Рад і т. ін. Їх уже не злічити.

Внаслідок вашої партійної диктатури, запроваджуваної при майже повній відсутності у вас на Україні підготованих партійних працівників, знайомих з місцевими умовами, виходить дискредитування ідеї Радянської влади навіть в очах робітників. Особливо це відчутно на фронті, де не поодинокі такі випадки, як під Бахмутом, де наслідком партійного терору був відхід з фронту декількох тисяч військ та оголення фронту, що віддало Бахмут козакам.

Агентами на місцях переслідуються все українське. Так, 1) на село не допускається лівоесерівська селянська газета, яка виходить українською мовою. Їхня ж газета «Борьба» завдяки російській мові йде вільно; 2) зриваються й топчуться портрети Шевченка; 3) заарештовуються незалежні українські соціал-демократи, які стоять на радянській платформі і допомагали радянським військам, тільки за те, що вони — українці (Вільшана, Харків і т. д.).

Внаслідок такої політики сильне незадоволення серед селян, а також у наших загонах, про військове значення яких можна мати уяву з того, що наведено нижче: 1) лінію від Полтави до Гребінки, що під Києвом було взято нашими, а потім передано вашим, і під час захоплення Полтави наші били петлюрівців у тилу; 2) нами були взяті і передані вам міста Зеньків, Гадяч, Кобиляки, Миргород, Ромодан, Лохвиця, Золотоноша; 3) отаман Григор'єв з чорноморською дивізією визнав ваше командування тільки після відповідного наказу нашого Центрревкому, але військо незадоволене; 4) за наказом же нашого Центрревкому передано Боровим Антонову частини, які займають район та місто Житомир, але й там їхнє ж незадоволення вашою національною політикою. Крім всього іншого, представник нашого ЦК, який приїхав для переговорів про наш вступ до Радянського уряду біля трьох тижнів не може домогтися будь-якої відповіді.

Зважаючи на вищеперелічені умови, питання про наше об'єднання стає все більш важким. Особливе незадоволення в партійних низах. В ім'я нашої спільної справи вам якнайшвидше треба вжити термінових заходів для радикальної зміни української політики.

Я був найближчим спостерігачем падіння чотирьох українських урядів — стверджую, що теперішнє становище Українського Радянського надзвичайно небезпеч-

не. Завтра за терміновим викликом їду до Києва. Про одержання даного прощу повідомити.

Київ. ЦК УСР. 14 лютого. Полоз» [5, оп. 1, спр. 54, арк. 1—4].

З листа Юрія Мазуренка Д. З. Мануїльському: «І ми, і Ви йдемо до однієї наміченої мети з тією різницею, що ми йдемо через мобілізацію та організацію своїх місцевих пролетарських сил, а Ви через «Комуністичне Генерал-Губернаторство»; тому ми у Ваших очах здаємося націоналістами, а ви у наших — представниками метрополії, яка прагне одержати користь із колоній; хоча, правда, помилки Ваші ведуть до (місцевого більшовицького) імперіалізму... 8.02.1920. Харків» [5, ф. 8, оп. 1, спр. 13 арк. 1—2].

Наведені документи свідчать про те, що головними причинами війни між Раднаркомом та Директорією були економічні інтереси. Вміло прикриваючи свою агресію в Україні гаслами про «соціалістичні ідеали», російські більшовики послідовно здійснювали підкорення української держави з метою використання її економічного потенціалу. Як наслідок — всі «самостійницькі прояви» як в суспільстві взагалі, так і у лавах КП (б) У зокрема жорстко придушувалися, питання, що виникали, переводилися вже в площину національної політики. Надзвичайно актуально звучить і сьогодні визнання Л. Д. Троцького: «Національна політика — це насамперед питання хліба та масла, землі й хати, про доволства й заробітків, служби й посад, колонізації та еміграції» [5, с. 30].

Останнім часом у науковій та публіцистичній літературі наводиться чимало фактів, що викривають загартбницьку імперську політику Радянської Росії щодо України. Проблема ж взаємин РКП(б) з українськими партіями комуністичної орієнтації опрацьована поки що недостатньо. Стаття є спробою хоча б частково заповнити цю світліну.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вісник літератури, мистецтва, науки і громадського життя. Т. 1. Львів, 1933.
2. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 3. К., 1990.
3. Революція на Україні. По мемуарам белых. М.;—Л., 1930.
4. Робітнича газета.
5. ЦДАГОУ.

Надійшла до редколегії 25.05.93

**ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ УТВЕРДЖЕННЯ ОДНОПАРТІЙНОСТІ
В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО ВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ**

Проблема політичного плюралізму в представницьких органах державної влади останнім часом набуває все більшої актуальності: загострення політичної боротьби змушує ще й ще звертатись до історичного досвіду, аналізувати події минулого. Одним з найбільш суперечливих вважається процес утвердження однопартійності в системі державного врядування України в післяреволюційний період.

Перш ніж повести розмову про те, як, чому і коли в системі політичного і державного врядування України утвердилась однопартійність, слід зробити декілька попередніх зауважень.

Перше стосується історіографії проблеми. Спеціальних ґрунтовних праць з цього питання на даний момент ще немає. В публікаціях, що стосуються проблем утворення монопартійної політичної системи в Росії (а це колективна монографія, що вийшла у 1974 р. у Мінську, стаття Є. Гімпельсона, опублікована на початку 1990 р., декілька статей О. Волобуєва, О. Токарева, курс лекцій В. В. Коміна «История политических партий в России» (1970 р.) [1], процеси і події, що мали місце в Україні, майже не згадуються.

Єдиною роботою з цієї проблеми донедавна була монографія І. Ф. Кураса «Повчальний урок історії» [2]; та ще деякі відомості можна було почерпнути з «Радянської енциклопедії історії України» [3].

І якщо спробувати на базі цих джерел скласти якусь цілну картину діяльності українських політичних партій, то вийде щось, мабуть, сюрреалістичне. Була — і досить суттєво! — порушена пропорційність в зображенні в історичних працях політичних сил того часу, політичних діячів. Більш-менш реально істинна ситуація висвітлюється в працях донедавна заборонених і недоступних авторів — О. Субтельного, Н. Полонської-Василенко, В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Грушевського [4], хоча, на наш погляд, і ці автори далеко не в усьому виступають як безпристрасні спостерігачі. Та вимагати цього від них було б, мабуть, і забагато.

Друге зауваження стосується того, що переважна більшість авторів, говорячи про сформування однопар-

тійності, висвітлює більшою частиною політичні баталії, частково показуючи хід воєнного протиборства. При цьому поза увагою в багатьох випадках залишались такі суттєво вирішальні моменти, як соціальна структура українського суспільства (і в місті, і в селі), психологія мас в Україні і її особливості, релігійна свідомість та ін.

І третє зауваження — з приводу того, що стало якимось неписаним правилом показувати історію політичних партій України кожної окремо, хоча, як відомо, лідери усіх політичних партій читали приблизно одну і ту ж літературу, а їх ідеї, лозунги, газети і журнали взаємно впливали одне на друге. Тобто, існувала якась цілком визначена і характерна політична атмосфера, в котрій, образно кажучи, і варилась уся політична каша. І мабуть, намагаючись виявити, чому, як і коли була створена в Україні монопартійна партоцентрична система, і треба розглядати і показувати саме цю суспільно-політичну атмосферу — без будь-яких купюр чи вилучень.

Переходячи до викладення сутності проблеми, слід, мабуть, розпочати з аналізу подій, котрі мали місце в Радянській Росії. Там, як відомо, створюється Рада Робітничо-Селянської Оборони, котра мала дуже широкі права. Наркомати продовольства, шляхів сполучення та воєнних справ отримують особливі повноваження. В районах, де позиції більшовиків були хиткими, а становище для них — загрозливим, Ради замінюються ревкомми. В прифронтовій полосі і того далі — вся влада знаходилась в руках армійського командування, причому, влада, нічим не обмежена. Все більш поширеною ставала практика, коли як дрібні, так і важливі рішення приймалися виконкомми без скликання сесій чи з'їздів Рад. Починався процес підміни представницьких органів виконавчими.

На порушення декларованого більшовиками принципу демократичного централізму місцеві органи влади та управління, підприємства та установи виводились з-під підпорядкування місцевими Радами і управлялись безпосередньо центральними органами (тобто так званий «главкізм»). В усьому на перше місце виходили централізуючі намагання Москви.

Вводяться продрозверстка, пайковий розподіл продовольства і товарів; набувають поширення мілітаризація праці, стягнення, як це показувалось офіційною пропагандою, з «експлуататорських елементів» контрибуцій;

широко починають застосовуватись взяття заручників і їх розстріли, позасудові репресії тощо.

Для здійснення надзвичайних заходів повинні були створені і надзвичайні органи з особливими повноваженнями. І вони створюються — Надзвичайна Комісія по боротьбі з контрреволюцією і спекуляцією, революційні трибунали, Комісія по проведенню трудової повинності. Розповсюдження набувають превентивні арешти і превентивні репресії. Цілком достатньою ознакою для вміщення людини до концтабору стає «непролетарський зовнішній вигляд». Вже 31 січня 1918 р. РНК за підписом Леніна дає директиву «вжити заходів щодо збільшення числа місць ув'язнення [5, с. 170]. Тобто, централів колишньої «тюрьми народів» для нової влади було явно недостатньо. Трохи пізніше той же Раднарком визнає за необхідне «позбавити Радянську республіку від небезпеки з боку класових ворогів шляхом ізоляції їх в концентраційних таборах» [6, с. 182]. Насилля стає ідолом нової влади — і на практичному, і на теоретичному рівні. Бухарін у своїй «Економіці переходного періоду» пише: «При пролетарській диктатурі вперше примушення дійсно стає знаряддям більшості і в інтересах цієї більшості». Ленін на полях проти цих слів зазначає: «Вірно» [7, с. 68]. Тоді ж з'являється плакат горезвісний з відозвою: «Залізною рукою заженемо людство до щастя!» І саме тоді — у 1918 р. партійні комітети більшовиків почали відчувати себе владою. Вони стали визначати склад виконкомів, видавати розпорядження, обов'язкові для місцевих Рад. Справа доходила до того, що більшовицькі парторганізації часто-густо розпускали безпартійні виконкоми і комбіді і вимагали обирати до нового складу лише бідноту та комуністів.

«Правляча партія», «партія керує», «партія панує», «диктатура партії» — ці вирази стали повсякденними і в партійній пресі більшовиків, і в їх партійній роботі. Насильне утвердження керівної ролі однієї партії вело до протиставлення комуністів як іншим політичним партіям, так і переважній більшості і трудящих, і всього населення. А комуністи продовжували нагнітати атмосферу «бурі і натиску». Панівним ставало уявлення, начебто командними методами можна форсовано вирішити всі проблеми. До того ж, користуватись такими методами було набагато простіше, ніж політичними.

Положення правлячої і панівної партії викликало непомірний прилив нових членів. Головним мотивом багатьох з них став пошук особистої вигоди. Незабаром з місць потоком хлинули повідомлення про безчинство і свавілля комуністів. Спекуляція, приховування хліба, самовільні реквізиції, стягнення контрибуції з підвладних сіл, волостей і повітів, арешти невинних людей, утримання їх у погребях, хлівах та їм подібних місцях ув'язнення, застосування тілесних покарань — все це викликало страшенне озлоблення всіх верств населення. Злочинна поведінка багатьох комуністів-керівників сприяла і вибухові низки антибільшовицьких повстань наприкінці 1920 — на початку 1921 р. Головним гаслом того ж так званого «кронштадтського заколоту» стали відозви «Вся влада Радам, а не партіям!», «Ради — поза партіями!» і «Селянству — повне право розпорядження землею!» [8, с. 154—155].

Централізація все міцніше сковувала місцеві Ради. Спроби активізувати їх діяльність робились за допомогою методів адміністративного директування, а тому не мали не тільки успіху, а навіть і шансів на нього. В результаті посилювалась незалежність Рад від партії більшовиків, а фактично йшло їх повне їй підпорядкування.

«Воєнний комунізм» породив мілітаристський стиль керівництва і характер мислення. Організаційні форми і методи діяльності державних і партійних органів набули адміністративно-наказного характеру, демократичні започаткування були різко звужені і продовжували обмежуватись. Демократія, як і законність, стала класовою і революційною. Штучно перебільшувалась загроза війни з боку Заходу, посилювалась звичка поділяти людей на «червоних» і «білих». Штучно нагнітались «класові антагонізми», нав'язувався «образ ворога». Все суспільство переповнювала підозрілість. Розділене за класовою ознакою, суспільство ставало раєм для панування однієї партії. Саме на такому фоні і проходив процес усунення більшовиками своїх політичних опонентів.

Існують декілька точок зору на час встановлення політичного монізму: а) літо чи осінь 1918 р.; б) завершення громадянської війни; в) середина 20-х рр.; г) середина 30-х рр. Треба зазначити, що погляд на те, коли встановилась однопартійність, залежить від того, як трактувати саме поняття: чи то виходячи з реалій концентрації всієї повноти влади в руках однієї партії,

чи то з існування, хоч і формального, альтернативних політичних партій. Якщо стати на першу точку зору, то за рубіж відліку треба, мабуть, брати завершальний період громадянської війни. Як відомо, саме на цей час абсолютну перевагу в Радах здобувають більшовики, а інші політичні партії мали лиш незначне представництво. Якщо ж виходити з формальних ознак, то для України таким періодом можна вважати березень 1925 р., коли була ліквідована Українська комуністична партія [9, с. 131].

Як же розвивались події? Як відомо, особливістю політичного життя в Україні було те, що на її терені діяли як національні, так і загальноросійські партії. Причому слід брати до уваги ту обставину, що в українських осередках загальноросійських партій працювали далеко не останні за здібностями і політичною вагою діячі. Все це накладало свій відбиток і на політичну палітру в Україні, і на процес її замазування лише червоним кольором.

Взяти, наприклад, кадетів. Єдності в лавах цієї партії не було вже давно, а тим більше після розгону більшовиками установчих зборів. У травні 1918 р. в Москві проходить конференція кадетів; влітку 1918 р. відбувається у підпіллі два засідання ЦК [10, с. 76]. Однак протиріччя все більш загострювались. Особливо сильними вони стали після того, як кадетські організації в Україні висунули ідею орієнтації на Німеччину. Як відомо, кадати входили до складу уряду гетьмана Скоропадського; українських кадетів підтримав і сам Павло Михайлович Мілюков, котрий приїхав до Києва наприкінці травня 1918 р. [11, с. 271]. Проте частина кадетів продовжувала орієнтуватись на Антанту; Мілюков і його прихильники залишались у явній меншості. Оголошені партією «ворогів народу», кадати з часом все більш втрачали свою політичну вагу; скорочувалась соціальна база партії, погляди кадетів все більше еволюціонували вправо — хоча й без того вони були на той час самою правою партією. Репресії щодо кадетів остаточно підірвали сили партії і зламали її хребта.

Українська партія соціалістів-федералістів (або українські кадати — «есефи») була створена у червні 1917 р. внаслідок перейменування Товариства Українських Поступовців [12, с. 468]. Лідерами її були відомі політичні діячі — Єфремов, Ніковський, Дорошенко; го-

ловна вимога — автономія України в рамках федерації з Росією. Однією з характерних рис партійної програми був акцент на безкласовості української нації. Не маючи широкої соціальної бази, а також внаслідок буремних подій в Україні партія «есерів» припинила своє існування наприкінці 1918 р. [13, с. 168].

Партія соціалістів-революціонерів, як відомо, вже з 1917 р. не являла собою єдиного цілого — як ідейно, так і організаційно. Наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р. відбувся IV з'їзд партії правих соціалістів-революціонерів; він став останнім її з'їздом. У травні 1918 р. восьма Рада партії приймає рішення про початок збройної боротьби проти більшовиків — як відповідь на репресії з їх боку. У червні більшовики забороняють центральний друкований орган правих есерів «Дело народа». А 14 червня 1918 р. ВЦВК виносить ухвалу про виключення правих есерів зі свого складу і з місцевих Рад [14, с. 24].

Після того, як селянський маятник восени 1918 р. покачнувся і пішов хилитись до більшовиків, праві есери і меншовики переглядають свою тактику. У грудні 1918 р. тактика правих есерів була визначена як одностороння боротьба на два фронти: проти більшовиків і проти Колчака з Денікіним, або проти реакції зліва і реакції справа. Ця проміжна позиція правих есерів породила так званий «третій шлях». Було заявлено про припинення партією збройної боротьби з Радянською владою. Однак не всі члени партії, партійні організації і навіть члени ЦК були згодні з цією заявою. Якщо Харківська організація правих есерів трималася тактики «третього шляху», то Київська, Полтавська, Житомирська і ряд інших її повністю ігнорували і продовжували збройну боротьбу [15, с. 317]. Восени 1919 р. ЦК правих есерів розпустив Харківську організацію, а її керівників Святицького і Буревого виключили з партії [16, с. 379].

У жовтні 1919 р. ВНК у Москві розкриває і ліквідує есерівську друкарню і запаси паперу. В грудні проводяться масові арешти правих есерів. В результаті і центральні, і місцеві організації були обезглавлені; їх активність різко впала; впала і політична популярність, і вага правих есерів, внаслідок чого вся діяльність партії невдовзі зійшла нанівець. Українська партія соціалістів-революціонерів, як відомо, організаційно оформилась у квітні 1917 р. шляхом об'єднання українських

гуртків есерів, котрі існували ще з 1905 р., і відокремлення частини організацій від загальноросійської партії есерів [16]. Лідерами партії були визначні діячі свого часу — Грушевський, Ковальський, Христюк, Голубович, Шраг, Шаповал; друкованим органом стала газета «Боротьба». У травні 1918 г. від УПСР відколослось ліве крило, котре утворило окрему партію — «боротьбистів». Праві українські есери входили до складу Директорії; активним її діячем був Федір Швець. Влітку 1919 р. УПСР створює Центральний повстанський комітет України для боротьби з більшовиками — і теж оголошується партією «ворогів народу». Участь у підписанні у квітні 1920 р. Варшавської угоди Директорії з Пілсудським ще більше підриває авторитет партії, внаслідок чого до квітня 1920 р. УПСР повністю припиняє діяльність в Україні.

30 листопада — 7 грудня 1917 р. в Петрограді проходить з'їзд РСДРП, тобто меншовиків. Цей з'їзд теж став останнім з'їздом партії. Більш ніж наполовину РСДРП складався з робітників; тому традиційний і дуже широко вживаний раніше штамп «дрібнобуржуазна партія» є, на наш погляд, таким, що не відповідає дійсності. Після з'їзду набули інтенсивності процеси розколу в партії меншовиків. Ще влітку 1917 р. була утворена група «новожизненців»; восени 1917 р. вони провели свою конференцію, в січні 1918 р. — установчий з'їзд і оголосили себе партією під іменем «Російська соціал-демократична робітнича партія (інтернаціоналістів)» [17, с. 179]. У травні 1918 р. відбувся другий з'їзд «інтернаціоналістів». Намічалось поліпшення і меншовизму в цілому: восени 1918 р. ЦК партії меншовиків заявив, що «вчинений у жовтні 1917 р. більшовиками переворот є історично необхідним» [18, с. 426]. І, нарешті, IV з'їзд меншовиків-«інтернаціоналістів» у грудні 1919 р. приймає постанову про злиття з РКП(б) [19, с. 363].

З осені 1918 р. починає поступово зближуватись з більшовиками Бунд. В період боротьби з Денікіним Бунд, як відомо, мобілізував до Червоної Армії всіх своїх членів. Але співробітництво з більшовиками все більше починало нагадувати відому приказку: віддай їм пальця — вони і всю руку відхоплять.

Влітку 1922 р. у Москві проходить процес над есерами. Перед Верховним трибуналом ВЦВК постали 34

видні есери, в тому числі 11 членів ЦК. Процес тривав 50 днів. Трьох чоловік було виправдано, 12 — засуджено до страти, а решту — до ув'язнення з застосуванням примусових робіт на строк до 10 років [20, с. 171].

18—23 березня 1923 р. в Москві відбувся з'їзд колишніх членів партії есерів. З'їзд констатував факт повного припинення діяльності партії. В резолюції з'їзду було записано заклик до вступу колишніх есерів у більшовицьку партію [21]. На початку 1920 р. меншовики в котрий раз виступили за об'єднання всіх соціалістичних партій. Але доктрина більшовиків була спрямована зовсім на інше — на усунення всіх політичних опонентів і їх знищення, в тому числі й фізичне.

Влітку 1922 р. меншовики виступають на захист есерів під час процесу над ними. У жовтні 1922 р. відбувається нарада меншовиків, котра орієнтує членів партії на «боротьбу за демократичну республіку, за політичні свободи для всіх» [22, с. 19].

Але процес витіснення меншовиків з політичної сфери вже йшов повним ходом. Ще в 1920 р. за кордон були змушені виїхати Мартов, Рабінович і Дан. Продовжувались гоніння на тих меншовиків, що залишалися в країні. А в 1931 р. відбувся показовий судовий процес і над ними. Партія була знищена остаточно. У квітні 1920 р. конференція Бунду приймає рішення про вихід з РСДРП і зближується з більшовиками. Але Бунду це дорого коштувало. Пропозиція Бунду, щоб зберегти його в складі РКП(б) як самостійну організацію, була відкинута. Розпочалися звинувачення в націоналізмі; Бунд звернувся в Комінтерн. Але й Комінтерн на той час був вже не чим іншим, як знаряддям більшовиків. В результаті у березні 1921 р. 13-та конференція Бунду під тиском Комінтерну приймає рішення про злиття з РКП(б).

Влітку 1920 р. в КП(б)У вступила більша частина лівих українських есерів (боротьбистів). У квітні 1920 р. перестає існувати «Спілка максималістів»; у вересні 1920 р. припиняє своє існування партія «революційних комуністів» [23, с. 207]. Спектр політичних партій в Україні різко звужується. Панівні висоти все більше посідаються більшовиками. Досить часто в літературі можна спостерігати плутанину, коли зміщують «українських більшовиків» і «українських лівих соціал-демократів». Це не одне й теж. Як відомо, ще з весни 1917 р. при

комітетах РСДРП(б), що діяли в Україні, створювалися групи так званих «українських більшовиків»; до їх складу входили члени РСДРП(б), які добре володіли українською мовою. Основним призначенням цих груп було проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед населення України і, зрозуміло, проведення лінії більшовиків. А ліві українські соціал-демократи — це ліве крило Української соціал-демократичної робітничої партії. Найбільш активно вони були представлені в Одесі, Києві, Харкові, Полтаві і Черкасах.

13 листопада 1918 р. створюється Директорія Української Народної Республіки. УСДРП в ній була представлена Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою. В Києві з ініціативи УСДРП створюється «Український військово-революційний комітет», який за головну мету мав підготовку до повалення гетьманату. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський передає владу Директорії, а 10—12 січня 1919 р. відбувся VI конгрес УСДРП, який скінчився розколом на дві фракції — «офіційних українських соціал-демократів» і «незалежників».

Лідерами «незалежних» були досить відомі українські діячі — М. Ткаченко, А. Драгомирецький, Ю. Мазуренко, А. Річицький, М. Авдієнко, М. Яворський. Головною їх вимогою було створення самостійної Української Народної Республіки, а потім — суверенної самостійної і незалежної Української Соціалістичної Республіки. «Незалежники» пропонували визнати владу Рад, але VI конгрес УСДРП не сприйняв її. В резолюції було записано: «Влада в центрі і на місцях повинна бути такою, котра могла б забезпечити цілком вільний розвиток сил демократії, здійснення загальнодемократичних реформ, скликання органу всенародного представництва» [24, с. 257]. З'їзд заявив про необхідність рішучої боротьби з більшовиками. В результаті «незалежники» покинули з'їзд і організаційно порвали з УСДРП. В цей же час офіційно вийшов з УСДРП і С. Петлюра, щоб, як зазначалось в його заяві, «незалежність до останньої не зв'язувала рук у державній праці» [25, с. 38]. Чим ця «державна праця» характеризувалась — загальновідомо.

Відразу ж набув сили процес падіння авторитету й чисельності партії. У січні Катеринославський комітет УСДРП інформував ЦК про зменшення чисельності партійної організації у 10 разів. 24 лютого Миколаївсь-

ка організація повідомляла, що «Миколаїв дуже мало має свідомих українців, а також і партійних працівників» [26, с. 292]. Схожі повідомлення надходили до ЦК УСДРП з Одеси, Полтави та інших міст.

А що ж трапилося з «незалежниками», котрі пропонували і були готові йти на співробітництво з більшовиками? Невдовзі ЦК КП(б) Укваліфікував УСДРП — «незалежників» як основну з партій куркульської контрреволюції, були розгорнені масові репресії проти «незалежників». В УСДРП — «незалежних» виділяється течія «лівих незалежників», котрі висунули тезу про об'єднання всіх дійсно соціалістичних партій в Україні. Але репресії з боку більшовиків після цього тільки посилились.

ЦК КП(б)У проводив тактику розколу. У квітні 1919 р. всім течіям, котрі організаційно порвуть з УСДРП, гарантувалось право видання своїх газет і представництво в органах влади. Але вже у серпні 1919 р. ЦК КП(б)У показує, що він хазяїн свого слова — сам дав, сам і назад взяв: приймається рішення про недопущення представників і вихідців з інших партій до Рад.

6 серпня 1919 р. ЦК УСДРП — «незалежних (лівих)» підписує угоду з ЦК УПСР (комуністів) про злиття двох течій українського комунізму і створення Української комуністичної партії (боротьбистів) — У КП(б). Праві «незалежники» 22—25 січня 1920 р. створюють Українську комуністичну партію — У КП. Висувається теза про об'єднання всіх комуністичних сил в Україні в єдину Українську комуністичну партію. Однак, більшовикам України це аж ніяк не до вподоби. І у 1925 р. «укапісти» проголошуються партією «ворогів», Комінтерн приймає рішення про її розпуск, а офіційна більшовицька преса продовжує кампанію боротьби з інакомисленням. З цього часу, все більше набираючи оберти, пішов процес утвердження в Україні однопартійної диктатури більшовицької партії. Однак, за словами Антоніо Лабріоли, той варіант історичного розвитку, що здійснився, часто несе на собі сліди тих тенденцій, котрі не зуміли одержати верх у політичному зіткненні чи перемогли лише частково [27, с. 66]. Так і в цьому випадку: ще досить довго сталінізм змушений був висмикувати пагони інакомислення, що то тут, то там з'являлися на терені України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Комин В. В.* История политических партий в России. В 2-х ч. Горький, 1974; *Гимпельсон Е. Г.* Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны: В 3-х кн. М., 1968; *Волобуев О. В., Кулешов С. В.* и др. Наше Отечество: Опыт политической истории: В 2-х т. М., 1991 и др. 2. *Курас І. Ф.* Повчальний урок історії. К., 1978. 3. *Радянська енциклопедія історії України:* В 4-х т. К., 1979. 4. *Субтельний О.* Україна: Історія. К., 1991; *Полонська-Василенко Н. В.* Історія України: У 2-х т. К., 1992; *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2-х т. К., 1992; *Винниченко В.* Відродження нації: У 3-х кн. К., 1991 та ін. 5. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1917—1918 гг.* 2-е изд. 1918. № 10. 6. *Собрание узаконений...* за 1917—1918 гг. № 12. 7. *Бухарин Н. И.* Экономика переходного периода. М., 1918. 8. *Пионтковский С. А.* Гражданская война в России. 1918—1921. М., 1925. 9. *История Украинской ССР:* В 10-ти т. К., 1984. Т. 10. 10. *Думова Н. Г.* Кончилось ваше время. М., 1990. 11. *Милюков П. Н.* Воспоминания. М., 1991. 12. *Полонська-Василенко Н. В.* Історія України: В 2-х т. К., 1992. Т. 2. 13. *Історія України:* Курс лекцій: У 2 кн. XX століття. К., 1992. 14. *Протоколи засідань ВЦИК II созыва.* М., 1920. 15. *Субтельний О.* Україна: Історія. К., 1991. 16. *История Украинской ССР:* В 10-ти т. К., 1984. Т. 6. 17. *Карр Э.* История Советской России. Большевицкая революция 1917—1923 гг. М., 1990. 18. *История национально-государственного строительства в СССР. 1917—1966:* В 2-х т. М., 1970. Т. 2. 19. *Хесин С. С.* Становление пролетарской диктатуры в России. М., 1975. 20. *Верт Н.* История Советского государства. 1900—1991. М., 1992. 21. *Известия.* 1923. 25 марта. 22. *Басманов В. И.* Борьба Советского государства с мелкобуржуазной контрреволюцией. Ярославль, 1985. 23. *Історія Української РСР:* У 2-х т. К., 1967. Т. 2. 24. *Винниченко В.* Відродження нації: У 3-х т. К., 1990. Т. 3. 25. *Іваненко Р.* Україна: від Кия до Кравчука. К., 1992. 26. *Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. Мюнхен, 1971. 27. *Лабріола А.* Очерки материалистичного розуміння історії. К., 1960.

Надійшла до редколегії 14.05.93

В. О. РУМ'ЯНЦЕВ

З ДОСВІДУ РОБОТИ СЕСІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЦВК У 20-ТІ РОКИ

Важливе значення на сучасному етапі розвитку Української державності набули питання, пов'язані з реформою політичної системи нашого суспільства і, передусім, з оновленням реформ і методів діяльності представницьких органів державної влади. Пошуку доцільніших форм побудови, ефективних методів діяльності Верховної Ради України в сучасних умовах сприя-

тиме звернення до багатого досвіду організації і діяльності вищих представницьких органів державної влади України — Всеукраїнського з'їзду Рад і Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету в 20-ті рр.

Значну цінність становить досвід роботи сесій ВУЦВК, які складалися з пленарних засідань та засідань постійних і тимчасових комісій. Сесії були найважливішою організаційно-правовою формою безпосереднього здійснення Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом своїх законодавчих, розпорядчих та контролюючих повноважень. Саме на сесіях найбільш повно виявлялася сутність ВУЦВК як представницького органу державної влади, органу колективного керівництва.

Суттєві питання порядку діяльності сесій ВУЦВК мали міцну правову базу: періодичність та порядок скликання сесій, їх підготовка, процедура обговорення питань порядку денного і прийняття рішень були докладно врегульовані в Положеннях про Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад від 8 травня 1921 р. [3, с. 78—79 та від 12 жовтня 1924 р., 5, 1924, № 45, ст. 276]. Ці правові акти виконували роль регламенту Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

Сесії ВУЦВК скликалися у визначені законом терміни. При переході Всеукраїнського ЦВК до сесійного порядку роботи (травень 1920 р.) було встановлено скликати сесії один раз на два місяці [6, ф. Р-1, од. зб. 37, арк. 1—10]. Така ж періодичність скликання сесій ВУЦВК була підтверджена постановою V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про радянське будівництво» (березень 1921 р.). Але практика показувала, що в інтересах справи сесії ВУЦВК необхідно скликати трохи рідше, щоб мати можливість ретельніше їх готувати. Весною 1922 р., коли значно зріс обсяг законодавчої роботи вищих органів державної влади у зв'язку з переходом до нової економічної політики, була змінена і періодичність скликання сесій Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. «Чергові сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, — встановлювала постанова ВУЦВК від 8 березня 1922 р., — скликати не менш трьох разів на рік. На більш тривалий термін в цілях найбільш повного і всебічного обговорення всіх питань, стоящих на сесії» [5, 1922, № 11, ст. 188]. Аналогічно вирішувалось питання про періо-

дичність скликання сесій Всеукраїнського ЦВК і в Положенні про ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р.

Починаючи з 1923 р. чергові сесії Всеукраїнського ЦВК збираються двічі на рік, як правило, весною (напередодні посівної кампанії) і восени (напередодні нового бюджетного року, який починався 1 жовтня), що цілком відповідало завданням і потребам економічного будівництва в республіці на той час. Пленарні засідання сесій Всеукраїнського ЦВК стають більш тривалими (5—7 днів), а на їх розгляд виносяться широке коло питань державного, господарського та культурного будівництва УРСР, регулярно здійснюється контроль за діяльністю Раднаркому УРСР, наркоматів та інших відомств Української РСР, місцевих Рад республіки, приймаються важливі постанови з різноманітних питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Як свідчить практика проведення сесій Всеукраїнського ЦВК, а 20-ті рр. на розгляд чергової сесії ВУЦВК виносилося від 5 до 10 питань з найважливіших на той час проблем державного, господарського та культурного будівництва в УРСР. З цих питань на сесіях приймалися розгорнуті, частіше директивні за своїм змістом рішення в формі резолюцій та постанов сесій ВУЦВК. В резолюціях і постановах сесій ВУЦВК визначався стан справ в тій чи іншій галузі, накреслювалися шляхи вирішення питань, містилися конкретні вказівки та доручення Раднаркому народним комісаріатам, виконавам місцевих Рад.

Положення про ВУЦВК передбачили можливість скликання позачергових сесій Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Такі сесії скликалися Президією ВУЦВК за її власною ініціативою, за пропозицією Раднаркому УРСР, або з вимоги третини членів ВУЦВК.

Сесії були не тільки основною організаційною формою діяльності ВУЦВК, а і його найвищим органом. Саме тому сесіям належала провідна роль у вирішенні всіх питань, віднесених до компетенції Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Так, в постанові V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про радянське будівництво» передбачалось, що ВУЦВК на своїх сесіях (крім питань, що віднесені Конституцією УРСР 1919 р. до виключного видання ВУЦВК) розглядає всі декрети, які встановлюють загальні норми політичного і економічного життя або вносять докорінні зміни в діяль-

ність державних органів [5, 1921, № 3, ст. 93]. Вичерпний перелік питань, які вирішувалися на сесіях ВУЦВК, визначався в Положенні про ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р. [ст. 11]. По-перше, на своїх сесійних засіданнях ВУЦВК здійснював загальне керівництво всією внутрішньою політикою і розглядав питання зовнішньої політики, вирішував питання державного, господарського і культурного будівництва (затверджував плани розвитку народного господарства УРСР та державний бюджет республіки, кодекси законів, а також всі декрети та постанови, які торкалися загальних норм політичного і економічного життя республіки або вносили докорінні зміни в практику державних органів); по-друге — вирішував питання, що пов'язані з формуванням підлеглих ВУЦВК державних органів (обирав Президію ВУЦВК, Голову і Секретаря ВУЦВК, Бюджетну комісію ВУЦВК, утворював Раду Народних Комісарів УРСР); по-третє — здійснював контроль за діяльністю підлеглих йому державних органів (затверджував постанови Президії ВУЦВК, регулярно заслуховував звіти Раднаркому, народних комісаріатів, виконкомів місцевих Рад республіки). Разом з тим Положення про ВУЦВК 1924 р. передбачало, що ВУЦВК на своїх сесіях міг розглядати і інші внесені його Президією чи поставлені самою сесією питання. Таким чином, компетенція сесій Всеукраїнського ЦВК закріплювала за ними провідну роль серед інших організаційно-правових форм діяльності ВУЦВК і забезпечувала єдність законодавства, управління та контролю в діяльності цього вищого органу державної влади Української РСР.

Основні підготовчі роботи до сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету виконувалися Президією ВУЦВК, яка визначала місце і час проведення сесії, виробляла приблизний денний порядок, готувала до сесії необхідні документи, друкувала їх в офіційному органі Всеукраїнського ЦВК газеті «Вісті ВУЦВК» і розсилала ці документи місцевим Радам та членам ВУЦВК [1, ф. Р-1, оп. 1, од. зб. 584, арк. 113]. Публікація таких документів та їх розсилка відбувалися не пізніше двох тижнів до початку сесій, з тим, щоб місцеві Ради і члени ВУЦВК мали можливість докладно ознайомитися з документами та матеріалами до сесії, всебічно обговорити їх і визначити своє ставлення до того чи іншого питання. Серед документів, які друкува-

лися напередодні сесії, були тези доповідей по всім питанням порядку денного, статистичні матеріали, проекти законів, постанов і резолюцій сесії.

Попередній порядок сесії ВУЦВК визначався Президією ВУЦВК. Вибір того чи іншого питання для розгляду на сесії Всеукраїнського ЦВК визначався завданнями, які стояли перед республікою на той час, положенням справ в тій чи іншій галузі, вивченням громадської думки. Певні питання для розгляду на сесії ВУЦВК вносили органи, установи та особи, які мали право законодавчої ініціативи. Положення про ВУЦВК 1924 р. встановлювало, що на розгляд сесій ВУЦВК питання вносяться: а) за постановою самої сесії ВУЦВК; б) за пропозицією Президії ВУЦВК; в) за пропозицією Президії ЦВК СРСР; г) за пропозицією Раднаркому УРСР; д) за пропозицією губвиконкомів республіки; е) членами ВУЦВК. Таким чином, цим колом державних органів і членів ВУЦВК надійно забезпечувалися необхідна оперативність у справі розгляду і затвердження законодавчих актів, а також відбиття в них потреб трудящих в усіх сферах життя. Крім того, правом внесення питань на розгляд сесії ВУЦВК через його Президію користувалися громадські організації і товариства трудящих в особі їх республіканських органів: Всеукраїнська рада профспілок, Вукоспілка, ЦК комнезамів, Червоний хрест. Цим по суті за центральними органами зазначених організацій і товариств трудящих закріплювалося право законодавчої ініціативи. Практика роботи ВУЦВК свідчить про те, що за пропозиціями ВУРПС, ЦК КНС, Вукоспілки, сесії Всеукраїнського ЦВК приймали важливі законодавчі акти з питань господарського і культурного будівництва Української РСР.

Технічна підготовка сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету забезпечувалася також Президією ВУЦВК. Починаючи з 1924 р., напередодні сесії Президія ВУЦВК скликала спеціальну нараду представників центральних установ республіки. На таких нарадах вирішувалися питання про забезпечення прибудих на сесію членів ВУЦВК житлом, їх реєстрації, розподілу літератури, тез доповідей, гостьових квитків та інше [6, ф. Р-1, оп. 2, од. зб. 1537, арк. 24].

Положення про ВУЦВК докладно визначало порядок відкриття та проведення пленарних засідань сесії. Пленарні засідання сесії вважалися правомочними при

наявності кворуму. Але в законодавстві кворум пленарного засідання сесії визначався дещо знижено — всього в $\frac{1}{3}$ членів ВУЦВК. Такий підхід до визначення кворуму пленарних засідань сесій ВУЦВК був обумовлений, здається, досвідом громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, коли ВУЦВК працював при наявності 25—50 % своїх членів [6, ф. Р-1, оп. 1, од. зб. 2, арк. 5, 9, 11; од. зб. 10, арк. 210—233, 276—279]. Але при цьому слід мати на увазі, що рішення на сесіях ВУЦВК приймалися тільки при наявності на засіданні більше половини членів ВУЦВК. Як свідчать протоколи засідань сесій ВУЦВК, в 20-ті рр. на них були присутні понад 90 % членів. Високому рівню відвідування членами ВУЦВК сесій сприяло те, що члени ВУЦВК, які пропустили підряд три засідання без поважних причин, вважалися вибулими зі складу Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і замінялися новими з числа кандидатів в члени ВУЦВК [6, ф. Р-1, оп. 2, од. зб. 369, арк. 123—123 зв.].

Сесію Всеукраїнського ЦВК відкривав Голова ВУЦВК вступною промовою, в якій давав коротку оцінку розвитку республіки за час, минулий з останньої сесії, і визначав найважливіші проблеми, які стоять перед наступною сесією ВУЦВК. Після того сесія переходила до вирішення організаційних питань: обрання президії сесії, затвердження порядку денного та регламенту засідань.

Регламент сесійного засідання забезпечував ділове і оперативне обговорення питань порядку денного при активній участі членів ВУЦВК. Розгляд питання починався з доповіді (часто була й співповідь), в якій глибоко і всебічно висвітлювався стан справ в тій чи іншій галузі і накреслювалися шляхи вирішення питань. З доповідями на сесіях ВУЦВК виступали керівники ЦК КП(б)У, Голова і Секретар ВУЦВК, Голова Раднаркому УРСР, народні комісари, керівники громадських організацій України, вчені, місцеві радянські працівники.

Після доповіді розпочиналося її обговорення, яке відбувалося при активній участі членів ВУЦВК. Наприклад, на другій сесії ВУЦВК X скликання в ході обговорення питань порядку денного виступило 68 чоловік, а на третій сесії — 110. Як відзначав Голова ВУЦВК Г. І. Петровський, «в дебатах брала участь ве-

лика кількість ораторів з самих низів робітничо-селянських мас» [2, с. 342].

Слово для доповіді надавалося протягом 1 часу. Регламент пленарних засідань сесій ВУЦВК виходив з ідеї вільного викладення різних точок зору з поставлених на обговорення проблем. Регламентом передбачалась можливість для виступу співдоповідачам представникам партійних фракцій. На співдоповідь від партійних фракцій надавалося 15 хвилин. Регламент захищав точку зору членів ВУЦВК, які не входили до таких фракцій. Так, за письмовою заявою не менш як 20 членів ВУЦВК, представнику такої групи надавалась можливість для співдоповіді протягом 20 хвилин.

Ораторам, які брали участь в дебатах, слово, по одному і тому ж питанню порядку денного надавалося двічі, в перший раз — 10 хвилин, в других — 5 хвилин. Для поправок, заяв тощо надавалося 3 хвилини і тільки один раз по кожному питанню. Перед проведенням голосування слово надавалось для пропозицій: одному «за», іншому «проти». Після голосування слово надавалось з мотивів голосування, але тільки представникам партійних фракцій і протягом не більше 3 хвилин.

Після обговорення доповіді сесія переходила до вироблення і прийняття рішення. Важливу роль в справі підготовки проекту рішення відігравали комісії, які утворювалися сесією. До складу таких комісій входили доповідач, співдоповідачі, фахівці в тій чи іншій галузі, представники центральних і місцевих органів. Всі проекти постанов і резолюцій, доповнення і поправки до них члени ВУЦВК повинні були подавати до президії сесії, яка передавала їх на розгляд комісії. Комісія складала проект постанови з урахуванням обговорення питання і поданих пропозицій, після чого представляла його на затвердження сесії.

Голосування на сесіях Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету в більшості випадків було відкритим. Але за письмовою заявою не менш як 20 членів ВУЦВК проводилось поіменне голосування. Рішення вважалося прийнятим, якщо за нього проголосувало більше половини членів ВУЦВК.

Невід'ємною умовою успішного функціонування сесій ВУЦВК як багатолюдних зборів, було чітке керівництво їх роботою. Керівним органом сесії була її президія, яка обиралась на кожній новій сесії. Президія попе-

редньо розглядала і виносила на вирішення сесії питання про відкриття і закриття пленарного засідання, накреслювала особистий склад комісій і пропонувала на затвердження сесії. Вона також керувала роботою органів і служб, які створювала сесія. Головували на пленарних засіданнях сесії по черзі члени президії. Головуючий відкривав і закривав засідання, оголошував перерви, надавав слово для доповіді, співдоповіді, виступів в дебатах, ставив на голосування проекти рішень, доповнення і поправки до них, слідкував за порядком в залі, виконував інші функції по керівництву роботою пленарного засідання.

Сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету були відкритими, на них запрошувалися представники державних органів і установ, громадських організацій, преси, громадян. Хід роботи сесії та її рішення докладно висвітлювалися в пресі, а по закінченні її роботи видавався стенографічний звіт сесії та прийняті рішення.

В практиці роботи ВУЦВК було накопичено досвід проведення різних за змістом сесій. Після обрання Всеукраїнським з'їздом Рад нового складу ВУЦВК, останній збирався на свою першу організаційну сесію, де вирішував пов'язані з своєю внутрішньою організацією питання: обирав Президію ВУЦВК, Голову і Секретаря ВУЦВК, Бюджетну комісію ВУЦВК, утворював Раду Народних Комісарів УРСР [4, с. 1—4]. Чергові сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету мали плановий характер, їм передувала велика підготовча робота, а на їх розгляд виносилось широкое коло різноманітних питань державного, господарського і культурного будівництва. Для вирішення невідкладних питань ВУЦВК збирався на позачергові сесії. В 20-ті рр. Всеукраїнський ЦВК проводив виїзні сесії. Наприклад, друга сесія ВУЦВК XI скликання, присвячена будівництву Дніпростана, проводилась у Запоріжжі.

Отже, досвід роботи сесій Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету у 20-ті рр. свідчить про те, що в цей період був накопичений значний позитивний досвід організації та діяльності одного з вищих представницьких органів державної влади. Головними мотивами цього досвіду є ретельна урегульованість процедурних моментів роботи сесій, демократизм і гласність в їх роботі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Донецький облдержархів.* 2. *Друга сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.* 16—23 жовтня 1926 р.: Стеногр. звіт. Х., 1926. 3. *Отчет Второй сессии Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5-го созыва.* Х., 1921. 4. *I сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів X скликання.* 14 квітня 1927 р.: Стеногр. звіт. Х., 1927. 5. *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства УССР (СУ УССР).* 6. *Центральний Державний Архів вищих органів державної влади і державного управління України.*

Надійшла до редколегії 19.06.93

В. М. ДЕМ'ЯНЕНКО

УКРАЇНЬСКА МОЛОДЬ І ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ 30-Х РОКІВ

Період 1-ї світової, громадянської воєн, події 20-х рр., репресії 30-х виступають перед нами як найбільша трагедія за всю історію України ХХ ст.

За цей час перестала існувати українська державність, навіть в географічному розумінні. Розпорошені по всьому світу числені представники українського народу опинились в тяжких умовах еміграції. Ті, що лишилися на історичній території, були роз'єднані між п'ятьма країнами — Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Угорщиною та Радянською Росією, створившою маріонеточний режим у вигляді Української Радянської Соціалістичної Республіки. Українська культура, самосвідомість, прагнення до елементарного організованого життя зазнавали утиску з боку тих урядів, під владою яких опинилась Україна.

Особливо несприятливі умови склались для розвитку української інтелігенції і, насамперед, найбільш активної її частини — молоді. Лише на території Чехословаччини уряд більш-менш сприяв розвитку організованого культурного та політичного життя, навіть надавав матеріальну допомогу українським молодіжним і культурним організаціям [2, с. 3—6; 3, с. 64]. Завдяки цьому саме Прага в 20-ті рр. стає центром українського молодіжного і культурного руху.

На фоні інших країн українське національне життя зазнавало пригноблення. Така ситуація склалася в

Польщі, де доходило до відкритих погромів українських закладів, помешкань, до заборони української мови і культури [4, с. 33—38]. Дуже складно вирішувалось «українське питання» на території Румунії і Угорщини, де українська молодь і інтелігенція знаходилися в тяжкому матеріальному та моральному стані. Уряди цих країн впроваджували політику насильницької асиміляції україномовного населення [5].

На території Радянської України будь-яка причетність до «українського питання» чи національного руху розглядалася як ворожа інтересам світового пролетаріату і розцінювалася як найбільший злочин. Слід відзначити, що подібне ставлення комуністичного режиму було характерним не тільки до українського національного руху, а й до інших виявів національного самовизначення. Для молоді та інтелігенції ця політика оберталася трагедією. Як свідчать архівні документи, на початку 20-х рр. насильницька русифікація призводила до того, що деякі посадові особи комуністичного режиму забороняли вживати українську мову навіть для усного спілкування [1, ф. 2, оп. 1, д. 561, л.л. 4, 5, 9].

З самого початку комуністичного правління в Україні широкого розмаху набули репресивні заходи проти місцевого населення. Так, наприклад, в Полтавській губернії ці масштаби були такими, що ставилося питання про відкриття концентраційних таборів в кожному повітовому центрі [1, ф. 182, оп. 1, д. 3, л. 273]. Виступи проти існуючого режиму жорстоко придушувались, не раз закінчувались розстрілами без суду і слідства [1, ф. 182, оп. 1, д. 3, л. 80, 94], в той час як органи нової влади, за свідченням документів, були проникнуті хабарництвом, пияцтвом та іншими недоліками, звичними для завідомо бюрократичної системи [1, ф. 182, оп. 1, д. 3, л. 77].

Початок 20-х рр. став періодом придушення будь-якого національного молодіжного руху на території Радянської України. До середини 20-х рр. фактично виявилися ліквідованими всі європейські національно-культурні молодіжні організації, такі як «Маккабі», Євкомол, «Югенд-Поалей-Цион» та ін., перестали існувати українські, такі як «Ком-юн», «Сокол», «Молоді Громади», «Укрюс» та ін. Значного притиску зазнали такі культурно-просвітні організації, як «Просвіти» звинувачені в буржуазному націоналізмі. Великої шкоди завдала боротьба комуністичного режиму з релігійними

організаціями. Вони знаходилися під постійним наглядом органів НКВД, що втручалися в будь-які їх справи, застосовуючи репресії. Єдиним монополістом в молодіжному русі стає КСМУ, що був слухняним знаряддям в руках комуністичної партії, радянського уряду і з самого початку фінансувався з коштів режиму [1, ф. 2, оп. 1, д. 560, л. 43]. При цьому більшість керівників Союзу навіть не були знайомі з умовами життя в Україні, бо направлялись з Москви і до цього ніколи не приїжджали в Україну (до речі, із їх власних зізнань) [1, ф. 7, оп. 1, д. 3, л. 16]. Не дивно, що такий Союз не знаходив підтримки у більшості молоді, навіть пролетарської. Комсомол справно і регулярно відправляє секретні депеші в органи НКВД про стан і положення справ в інших молодіжних організаціях, що провокувало, в значній мірі, майбутні репресії та гоніння.

Лицемірне рішення комуністичного режиму в 20-ті рр. про українізацію було реакцією на зростання національного протесту низів, насправді виконувалося і впроваджувалося лише на папері і перетворилося на безпідставне гасло, яке вплинуло на деяких представників української інтелігенції. Прикладом може бути позиція В. Винниченка, М. Грушевського та ін., що повертались у середині 20-х рр. в Україну, щоб служити розвитку української культури, української справи.

Але вся демагогія більшовицької політики яскраво виявилася вже наприкінці 20-х рр. в сумнозвісному процесі над СВУ, який поклав початок масовим репресіям проти українського народу. В процесі над СВУ були репресовані кращі представники української культури, винуваті лише в тому, що пропагували українську мову, літературу та намагалися виховувати молодь в українському національному дусі. Аналіз матеріалів процесу показує дійсне обличчя більшовицького суду, який навіть не приховував того, що винуватить людей за думки і переконання, а не за дії, бо ніяких дій, котрі мали б характер злочину, ні один із звинувачених не робив. Більше того, їх діяльність навіть політичною назвати важко — скоріше, просвітницько-культурною. І зовсім абсурдне звинувачення в фашизмі і тероризмі пред'явили молодіжній організації — Спілці Української Молоді (СУМ) [6, с. 80] тільки за те, що група молоді збиралась разом, співала українських пісень, читала вірші Т. Г. Шевченка та інших українських митців. Як слідство, більше 200 відомих українських діячів було

заарештовано тільки в Києві і 45 чоловік були засуджені [6, с. 3]. Серед них такі, як С. О. Єфремов, В. Ф. Дурдуківський, О. Г. Черняхівський, В. М. Ганцов та ін., з молоді — М. П. Павлушков, Б. Ф. Матушевський, Т. М. Слабченко та ін. [6, с. 5—12].

Взагалі, вже на початку 30-х рр. в концентраційних таборах самих тільки студентів нараховувалось до 80 тис. [7, с. 24]. Надалі голодомор та репресії 30-х рр. довершили страшний геноцид проти українського народу та його культури. До речі, інформація для роздумів: в той час як концтабори поповнювались високоосвіченими представниками науки та культури, освітній рівень самих комуністів постійно знижувався, не дивлячись на зусилля радянської влади [8, с. 87].

Таким чином, на протязі 20-х рр. нашого сторіччя українська культура і нація зазнали значних втрат, що виявилось в реальному гонінні українського народу і, насамперед, української інтелігенції і молоді.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДАВОДВУ. 2. *Всесвітнє побратимство студентства*. Чеська Прага. 1922. 3. *Двадцять літ Української Академічної Громади*. Прага. 1941. 4. *Меморіал українського студентства до культурного світу*. Женева—Прага. 1929. 5. *Молода Громада*. 1922. № 4/10. 6. *Стелюграфічний звіт судового процесу «СВУ»*. Х., 1930. Т. 1. 7. *Свистун В.* Нова хвиля червоного терору на Україні. Вінніпег. 1930. 8. *Вопросы истории КПСС*. 1991. № 2.

Надійшла до редколегії 11.05.93

Н. В. ЧОРНА

РЕОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ ПРОМИСЛОВІСТЮ УКРАЇНИ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО- КОМАНДНОЇ СИСТЕМИ

Історія України кінця 20—30-х рр. містить немало трагічних сторінок. Це — роки утвердження адміністративно-командної системи. В політиці відбувається зрощення партії та держави, в економіці утверджуються директивні, позаекономічні методи, максимальна централізація; в соціальному плані — формальна демократія та тотальна бюрократія; в моральному — колективістські погляди, які принижували особистість людини; в духовному — панування догм, штампів, кліше, закликів; в

ідеологічному — обіцянки благополуччя у майбутньому. Єдина державна-монополістична власність, суворієрархія «наказуючого центру» й беззастережно «виконуючих низів» стримували соціально-економічне зростання України. Без економічної свободи і свободи відносин власності формальним був економічний та державний суверенітет країни.

Оцінка історичних процесів того часу потребує зваженого наукового підходу. Виходячи з вимог методу історизму, завдання статті полягає в новому переосмисленні на базі нових архівних матеріалів проблем управління промисловістю України в 30-ті рр.

На початку 30-х рр. адміністративно-командна система утвердилась в промисловості. 24 березня 1928 р. була прийнята постанова «Про умови забезпечення розробки п'ятирічного перспективного плану України на 1928/33 рр.» [1, ф. 1, оп. 20, спр. 2715, арк. 1—6]. На її основі вироблені «Основні положення програми складання п'ятирічного плану розвитку народного господарства Української РСР» [Там же, арк. 24]. Економіка України тепер стала складовою невід'ємною частиною господарства Союзу РСР. Паралельно ВРНГ України підготувала «Контрольні цифри п'ятирічного плану розвитку промисловості УРСР на 1928/29—1932/33 рр.» [2, ф. 4372, оп. 26, спр. 256, арк. 1]. Політичний підхід до розгортання господарчих проблем виявив ряд особливостей планування промисловості. По-перше, п'ятирічний план України спирався на піднесення важкої індустрії, яка відігравала все більшу роль у господарстві Союзу. По-друге, план передбачав введення в експлуатацію нових виробництв для переробки сільськогосподарської сировини в районах з найбільшою густотою населення. По-третє, ставилося завдання створити новий промисловий район на базі електроенергії Дніпрогесу [3, с. 577, 600]. Обсяг капітальних робіт передбачалося збільшити на $\frac{2}{3}$ проти попереднього року. Валова продукція промисловості мала зрости на 30 %, приріст промислової продукції в ряді галузей планувався від 20 до 76 % [3, с. 628]. Таким чином утверджувалося централізоване планування й управління.

Керівництво України всіляко підтримувало сталінський курс. С. Косіор, виступаючи на XI з'їзді КП(б)У, заявив: «Ми взяли такі темпи, такий розмах, про який раніше й мріяти не могли» [4, с. 359]. Але промисловість України працювала вже на грані своїх можли-

востей. За п'ять місяців 1929/30 р. вона виконала лише 39 % річного плану виробництва, 6,5 % зниження собівартості (проти 10,9 %, передбачених планом), 1 % зниження відпускних цін (проти 2,3 %). Особливо незадовільні наслідки давало загальне і сільськогосподарське машинобудівництво; недовиконання виробничих програм спостерігалось і по Союзвугіллю [1, ф. 1, оп. 6, спр. 882, арк. 4]. Незважаючи на постійне невиконання шахтарями планів, пропагувався заклик на видобування в 1929/30 р. 40 млн т вугілля, а на кінець п'ятирічки довести норму до 80 млн т при підвищенні рівня механізації робіт з 45 % до 80 % [3, с. 671]. Ці нереальні завдання все посилювали розбалансованість народного господарства.

Постійні реорганізації виробництва, зриви планів раціоналізації, низька дисципліна, запізнення з уведенням в експлуатацію нової техніки й устаткування доказували недосконалість системи управління промисловістю України [1, ф. 34, оп. 13, спр. 2355, арк. 78]. Особлива увага приділялась трестам союзного та республіканського значення. Господарської самостійності підприємства не мали, або користувалися ею дуже обмежено. Права юридичної особи визначалися тільки за трестом. 5 грудня 1929 р. виходить постанова «Про реорганізацію управління промисловістю» [Там же]. Посилення госпрозрахунку на всіх рівнях — такий дух і букви цієї постанови. Насамперед, саме з цього часу пішов розклад госпрозрахункових відносин, які тільки зберігались на папері. В кінці 1929 р. трести були перетворені з госпрозрахункових підприємств в посередню ланку в управлінні, а з 1930 р. фактично ліквідовані. Синдикати з органів збуту та постачання були у тому ж 1929 р. перетворені в галузеві об'єднання (главки), які взяли на себе функції планового регулювання діяльності підприємств. Фактично відновлювалася жорстка централізована система управління періоду «воєнного комунізму». З 1928 р. синдикатська торгівля замінялась розподілом ресурсів зверху за фондами та нарядами. К кінцю 1930 р. тільки 5 % промислової продукції постачалось за договорами постачальників з споживачем проти 85 % в попередньому році [5, с. 69].

ВРНГ встановила підприємства, що підлягали включенню до складу об'єднань, та припиняла в разі необхідності діяльність трестів, акціонерних товариств, пайових товариств [1, ф. 2, оп. 5, спр. 1353, арк. 213].

На Україні мали бути утворені три типи об'єднань з окремих галузей промисловості: а) об'єднання, що охоплюють підприємства тільки республіканського значення; б) об'єднання як республіканської, так і місцевої промисловості; в) об'єднання місцевої промисловості [1, ф. 2, оп. 5, спр. 1353, арк. 187]. ВРНГ України відхилила пропозиції ВРНГ Союзу щодо вилучення зі складу української промисловості та передачі у відання союзної підприємства Укрсилікаттресту та заводів Укрмащбудтресту: ім. Фрунзе—в Сумах, «Більшовик»—у Києві, ім. Артема—у Дніпропетровську, «Червоний Жовтень»—у Фастові, «Прогрес»—у Бердичеві [1, ф. 2, оп. 5, спр. 1353, арк. 213].

Гостра недостача металу, будматеріалів, обладнання вимагали концентрації ресурсів на важливіших будівництвах країни. Податкова реформа 1930 р. замінила 63 види податків та платежів, з допомогою яких раніше регулювався розвиток економіки, двома основними платежами—податком з обороту і відчисленням від прибутку [5, с. 70]. Кредитна реформа фактично ліквідувала кредит і ввела банківське фінансування. Комерційний кредит одних підприємств другим був заборонений, відмінявся тривалий кредит на інвестиції для підприємств, скасувалося використання векселів.

ВРНГ була звільнена від оперативної роботи, щоб сконцентрувати увагу на питаннях технічного керівництва та організації нових виробництв [1, ф. 2, оп. 5, спр. 1353, арк. 187]. А через два роки замість неї було створено три загальносоюзних промислових наркомати важкої, легкої та лісової промисловості. В 1934 р. була ліквідована функціональна система управління і впроваджувався галузевий принцип. Все це завершило перехід від економічних методів управління, характерних для непу, до командно-адміністративних, які стали ґрунтуватися не на економічній зацікавленості, а на адміністративному наказі. Розбухали керуючі кадри, посилювалася опіка партійного апарату над органами державного та господарського управління. Посилення командно-адміністративних методів управління ще було пов'язано з тим, що численість робітничого класу в 30-ті рр. збільшилась. Число осіб найманої праці показало ріст 2271 тис. в 1927/28 р., 2322,6 тис. в 1928/29 р., 2845 тис. в 1930 р. Серед робітників неензової промисловості воно таке: 648,3 тис. в 1928/29 р., 798,7 тис. в 1930 р. [1, ф. 2, оп. 5, спр. 1353, арк. 582]. На підприєм-

ства прийшли сотні тисяч селян, які не мали ніякої кваліфікації. Якби їх заробітна плата залежала від остаточного результату, то вони нічого б не заробляли. Тому потрібна була «зрівнялівка».

Надто високою залишалася й плинність керівних господарських кадрів, низьким був їх професійно-технічний рівень. За період з 1 жовтня 1929 р. по березень 1930 р. на 10 великих підприємствах Трестсільмашем було знято з роботи або переміщено 6 управляючих та 4 заступника. На заводі «Комінтерн» (Дніпропетровськ) за останні два роки змінилось 4 управляючих, на Одеському канатному заводі — 5 директорів, на заводі «Свет шахтера» (Харків) — 3 директори та 2 заступники. По шкіртресту за рік змінилось 9 директорів [1, ф. 34, оп. 14, спр. 111, арк. 14]. На 14 заводах об'єднання «Сталь» лише один директор працював на своїй посаді три роки. Кожні 4 з 5 директорів мали початкову освіту [6, с. 298].

Але була і друга сторона медалі. Почалось відродження «спецеїдства». Інженерно-технічні працівники виробництва стали об'єктом постійних нападок як з боку господарників, так і з боку робітників. Ось як характеризувалася управлінська частина спеціалістів: «Процес, що відбувається серед наших адміністративно-господарчих кадрів взагалі, включаючи до них ту частину, що стосується спеціалістів, має двосторонній характер. З одного боку, відбувається загинання, навіть приховане повстання гірших, найбільш низькоякісних клітин нашого апарату, з другого боку, набувають виучки, зміцнюють свої зв'язки з масами кращі, доброякісні клітини організму. Покидьків набагато менше, ніж доброякісного матеріалу. Але ці покидьки викликають таку величезну кількість «накладних витрат» в економічному і політичному відношенні, що в ланцюгу наших класових ворогів, почасти беззаперечно, вони мають бути поставлені як одна з найнеобхідніших мішеней пролетарської ненависті і обстрілу» [7, с. 107]. Відповідь на все це була досить простою і логічною. Різко зросла плинність інженерно-технічних кадрів. На Харківському паровозобудівному заводі плинність їх зросла з 13 % у 1927 р. до 24 % у 1929 р., при цьому майже 90 % тих, що пішли з підприємства, мали вищу освіту [7, с. 108]. Боротьба з плинністю інженерів здійснювалась здебільшого адміністративними методами. Вводилась система самоконтракції, коли інженерно-

технічні працівники давали зобов'язання залишатися на підприємстві до кінця п'ятирічки. Таким чином, вони втрачали свободу вибору місця роботи, свободу пересування і переходили на становище напівзакріпачених.

Високі темпи промислового будівництва в «особому кварталі» 1930 р., напружений план 1931 р., здійснення якого повинно було мати «вирішальне значення для виконання п'ятирічки в чотири роки», вимагали від народу України величезних зусиль. Ставка виключно на ентузіазм народу у подоланні дедалі зростаючих труднощів неминуче вела до посилення адміністративного пресу. Недоліки на виробництві все частіше розглядалися як навмисне шкідництво, диверсії. Таким чином, страх покарання став невіддільним елементом командно-адміністративної системи управління. Тільки при реальному присилуванні може функціонувати така система.

В травні 1928 р. був скасований закон про приватну аренду державних підприємств. Приватник послідовно витискувався зі всіх галузей. В 1933 р. частка приватного сектору в промисловості скоротилася в порівнянні з 1928 р. з 18 до 0,5 % [69]. З 1927 р. почалося згортання концесій, які фактично повністю закінчились до 1933 р., коли вони були анульовані.

План 1930 р. виконати не вдалося. Невипадково саме тоді пролунали слова Сталіна: «Ми відстали від передових країн на 50—100 років. Ми повинні пробігти цю відстань у 10 років» [8, с. 41]. Вони стали настановою і узаконювали адміністративне свавілля в плануванні. «Відправний» (зменшений) варіант п'ятирічного плану передбачав виплавку в останньому році п'ятирічки 7 млн т чавуну, «оптимальний» (затверджений XVI партконференцією) — 10 млн, підвищене завдання XVI з'їзду ВКП(б) — 17 млн т. Фактично ж воно становило у 1932 р. лише 6,2 млн т. Відповідні показники по виробництву тракторів були такими: 53 тис., 170 тис., 49 тис.; автомобілів — 100 тис., 200 тис., 24 тис.; електроенергії — 13,5 млрд. кВт часів при 22 млрд. за п'ятирічним планом, мінеральних добрив — 0,9 млн т замість 8 млн [9, с. 75].

Темпи приросту промислової продукції, починаючи з 1931 р., почали спадати. Якщо у 1929/30 р. він становив 22 %, у 1931 р. — 20,5 %, у 1932 р. — 14,7 %, нарешті, у 1933 р. вже «виконаної» п'ятирічки — лише 5,5 % [10, с. 34]. Одночасно є серйозні сумніви у вірогідності наведених статистичних викладок — на частину вартісних

показників, що визначалися у незмінних цифрах 1927/28 р., серйозно вплинули інфляційні процеси початку 30-х рр.; нові види промислової продукції включалися в облік у поточних підвищених цінах; крім того, саме у цей час вперше був широко запроваджений «повторний» облік промислової продукції.

Таким чином, перехід до жорсткого директивного планування обернувся згортанням дрібної промисловості, відчуженням людей від власності, зниженням матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці. Встановлення диктату промисловості на шкоду сільському господарству, ідеї «великого стрибка» привели до голодомору на Україні в 1932/33 р., в якому винне партійне керівництво України: С. Косіор (генеральний секретар ЦК КП(б)У), Г. Петровський (голова ВУЦВКу), В. Чубар (голова Раднаркому), а також В. Затонський, О. Шліхтер, Й. Якір та ін., які входили до складу Політбюро ЦК КП(б)У і причесні до народної трагедії. Ігнорування об'єктивних законів економіки, переважно силові методи управління, непередумані спроби прискорення темпів розвитку призвели до диспропорцій у народному господарстві країни.

Звичайно, робота щодо створення економічного потенціалу і тоді проводилась великомасштабно. За короткий час в Україні була створена важка промисловість. Завдяки ентузіазму, трудової активності людей, вірі в «світле майбутнє» побудовані харківський тракторний, луганський паровозобудівний, новокраматорський машинобудівний заводи, київський завод верстатів-автоматів, «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь». Ідея соціалістичного будівництва, взята на озброєння партією, стала матеріальною силою, визначала життя мільонів людей.

Вважається, що досягнення України могли бути вагоміші, якби не стільки серйозних деформацій, помилок, злочинних порушень законності. Вони були наслідком слухняного виконання керівництвом України волі Сталіна та його оточення, всеосяжного застосування адміністративно-насилювальних форм, жорстокої централізації виробництва і розподілу, цілковитого підкорення інтересів особистості інтересам держави. Все це, безумовно, безсумнівні ознаки періоду 30-х рр., коли штурмом намагалися вирішити проблеми, на які іншим країнам потрібні були століття. На жаль, збуваються до сьогоднішнього дня пророчі слова М. Бердяєва,

який писав: «Боюсь, что порядок в России будет водворен властью несправедливой, и печать проклятия, тяготеющая над государственностью, не снимется с нее» [11, с. 396—397]. Тому в історії України кінця 20—30-х рр. більше трагічних сторінок.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДАОВ України. 2. ЦДАНГ. 3. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. К., 1976. Т. 1. 4. *Косіор С. В.* Вибрані статті і промови. К., 1968. 5. *Шмелев Н., Попов В.* На переломе: економічна перестройка в СРСР. М., 1989. 6. *XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України* (5—18 червня 1930 р.): Стеногр. звіт. Х., 1930. 7. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920—30-х років: соціальний портрет та історична доля. К., 1992. 8. *Сталін Й. В.* Про завдання господарників // Твори. Т. 13. 9. *Ляцис О.* Перелом. Сурова драма народу. М., 1989. 10. *Голод 1932—33 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. К., 1990. 11. *Бердяев Н. А.* Опыты философские, социальные и литературные. 1900—1906. СПб., 1907.

Надійшла до редколегії: 10.05.93

М. М. ОЛІЙНИК

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК НА ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ В 1921—1929 рр.

Однією з найважливіших складових нової економічної політики було допущення приватного капіталу у промисловість. Це диктувалося жорстокою необхідністю. Внаслідок громадянської війни і політики «воєнного комунізму» виробничі сили України були серйозно підірвані. Більшовистська партія змушена була повернутися до використання товарно-ринкових відносин. В свою чергу це заставило провести часткову денационалізацію і здати в аренду значну кількість невеликих підприємств. Вже до 26 грудня 1921 р. в Україні в аренду було здано 6014 підприємств [4, 1922, 12 січ.], з них 5447 харчової, 217 шкіряної та 153 хімічної галузей промисловості [6, 1922, № 4, с. 19].

З них на 20 січня 1922 р. приватним особам в аренду було здано 1625 підприємств [3, 1922, № 2—3, с. 43]. Приватне виробництво, не зважаючи на певні обмеження з боку органів радянської влади, демонструвало стабільне зростання та ефективність. Так, на 1 січня 1925 р. в Україні налічувалось 85 694 приватних підприємства,

на яких було зайнято 130784 робітника [1, с. 19].

Для захисту інтересів трудящих на цих підприємствах обов'язково створювались професійні організації. Взаємовідносини профспілок і підприємців були складними і не скрізь однаковими і коректними. Змінювались вони і з часом. Пояснюється це тим, що у профспілок і підприємців була значна різниця в цілях і підходах до тих же самих проблем. Негативно на цих відносинах відбивалась класова нетерпимість, яку упродовжувала керуюча більшовиками верхівка профспілок на приватних підприємствах.

Так, на II з'їзді профспілок України, який пройшов у 1924 р., у звітній доповіді підкреслювалась різниця в політиці, яку проводили профспілки при вирішенні трудових конфліктів на державних та приватних підприємствах. Зокрема, там було сказано: «В державній промисловості ми проводимо політику у розв'язанні конфліктів через наші органи і колективні договори і тільки в незначній кількості випадків наші організації вдавались до допомоги суду. По відношенню до приватної промисловості у нас була тверда каральна лінія і за порушення ми притягали власників до відповідальності через судові органи» [7, ф, 1008, 012. 1, д. 18, л. 157].

В руках профспілок на той час знаходилась велика влада по відношенню до підприємців. В архівах збереглися деякі листи профспілкових органів до власників, написані в безапеляційному, ультимативному тоні, з переліком заходів, що будуть використані по відношенню до підприємця у разі невиконання вимог профспілок [7, ф. 1008, оп. 1, д. 18, л. 157; 65, д. 38, л. 163].

Одним з головних напрямків діяльності профспілок на приватних підприємствах було укладання колективних договорів між спілками та власниками. В них фіксувались взаємні зобов'язання підприємця і робітників, встановлювався рівень оплати праці, тривалість робочого дня. В договорах вказувався також розмір відрахувань власників в касу спілки, страхкасу, інші платежі. Окремо підкреслювалось, що підприємець при наймі нових робітників повинен був це робити тільки з дозволу профспілки [3, 1925, № 27, с. 11].

Відмовитись від вимог договору власник не мав права, в іншому випадку профспілка одразу ж перёдала його справу до суду. Підприємець не мав права розпочати свою діяльність, не уклавши попередньо

колективного договору [7, ф. Р. 1008, оп. 1, д. 18, л. 184]. Кампанія по їх укладанню часто проходила досить бурхливо. Іноді справа доходила до оголошення страйків, звернень до вищих органів [3, 1927, № 30, с. 103].

Однією з важливих форм діяльності профспілок була турбота про поліпшення умов праці. Професійні організації боролись за дотримання санітарно-гігієнічних умов праці, видачу спецодягу, своєчасне надання вихідних днів та відпусток, організацію медичинської допомоги та ін. За порушення підприємцем колективного договору профспілки домагались навіть припинення діяльності приватних підприємств. Так, у 1921 р. за порушення умов охорони праці з ініціативи профспілок було закрито: у Харкові — шість підприємств, Одесі — три, Полтаві — одне [4, 1921, 13 гр.]. У Катеринославі в цьому ж році за експлуатацію неповнолітніх на підприємствах хімічної промисловості було притягнуто до суду 8 чоловік, а на 15 було накладено штрафи [4, 1922, 14 жовт.].

Одним з найважливіх напрямків діяльності була боротьба з безробіттям. В зв'язку з цим в колективні договори обов'язково включався пункт, в якому встановлювались розміри грошових відчислень в спеціальний фонд допомоги безробітним [7, ф. р. 1010, оп. 1, д. 178, л. 4].

Велику турботу профспілки виявляли до підвищення рівня заробітної плати робітників. Вона в приватній промисловості була на 15—60 % вищою, ніж в державній. При цьому важливо підкреслити: якщо при укладанні колективних договорів на державних підприємствах вимоги підвищення заробітної плати часто сприймалися як «рвацькі», відзначався «низький рівень свідомості робітників», то на приватних підприємствах профспілки вимагали неухильного збільшення її, керуючись при цьому економічною кон'юнктурою [3, 1923, № 26, с. 57; 1929, № 5, с. 64].

Були випадки, особливо при згортанні непу, коли профспілки встановлювали такі розміри оплати праці, які часто перевищували економічні можливості власників, що в кінцевому підсумку приводило до закриття підприємств.

Так, у 1924 р. профорганізації приватних заводів «Уніон» і Райтмана в Катеринославі звернулись до райкому КП(б)У з проханням розглянути питання про

заробітну плату. В постанові райкому підкреслювалось цікаве явище: «Рівень оплати праці, своєчасність її виплати створюють умови антагонізму робітників індустрії (великі підприємства, що належали державі. — *Прим. автора*) до робітників приватних підприємств. Регулювання норм зарплатні ставить низові профспілки в умови, при яких власник заводу перетворюється у захисника, дає збільшення розцінки, а завкоми — у роль власника». І ось який висновок з цього був зроблений: «Приймаючи до уваги те, що дані заводи прогресують, збільшують виробництво продуктів і вже конкурують з заводами, що знаходяться в державному управлінні, норма виробітку в них на 20 % більша за довоєнну, підприємці на цій основі мають змогу своїм робітникам платити на 70 % більше, ніж одержує робітник держсектора і т. і. Прохати губком КП(б)У підняти питання перед відповідальними органами про необхідність переглянути ставки арендних договорів, податкового обкладання і т. і. в бік підвищення» [2, с. 501]. Як бачимо, класовий підхід взяв гору над доцільністю.

Важливим напрямком діяльності профспілок на приватних підприємствах, особливо в перші роки непу, був також контроль за своєчасністю виплати зарплатні. В умовах значної інфляції в випадку затримки її виплати підприємець платив 10 % від її розміру за кожний прострочений їм день [3, 1923, № 26, с. 31].

Таким чином, бачимо, що професійні організації активно діяли на приватних підприємствах в роки непу. Вони в цілому з успіхом справлялися зі своєю функцією захисту інтересів робітників. Але поруч з успіхами у виконанні цього важливого завдання в їх діяльності були і недоліки. Головною причиною цього була ідеологічна зашореність профспілок, повне підпорядкування їх партійним та державним органам. Це приводило до того, що в їх діяльності класовий підхід часто брав гору над економічною доцільністю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Народное хозяйство Украины в 1924/25 г. Х., 1925.
2. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства. К., 1964.
3. Вестник профдвижения Украины.
4. Коммунист.
5. Народное хозяйство Украины.
6. Профессиональная жизнь.
7. Харк. обл. держ. архів.

Надійшла до редколегії 25.05.93

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА АСПЕКТИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ
В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ

XX століття дало неповторний досвід духовного і соціально-політичного розвитку у вигляді так званих тоталітарних режимів, що склалися у групі держав — Німеччині, Італії, Іспанії, СРСР, ряді країн Східної Європи (а пізніше і в Азії), що мали схожі ознаки.

Серед дослідників існують різні підходи щодо визначення тоталітаризму [1]. Але у більшості не викликає заперечення факт, що тоталітаризм — це комплексний феномен, що існує у конкретному історичному вимірі і який проходить певну еволюцію. Наявність у суспільстві ідеології, яка може бути використана для виправдання і обґрунтування тоталітарної влади, політичної сили, що бере цю ідеологію на озброєння, ще не встановлює тоталітарний режим. Значну роль тут відіграють соціокультурні умови і особливості даної політичної ситуації, політичної культури, яка формується у конкретному суспільстві.

Культура являє собою визначальну інфраструктуру, соціально-історичне середовище перебування, життєдіяльності та відтворення людини. Якщо розглядати поведінку людей у відриві від культурного контексту, то вряд чи вона може бути досить вірно роз'яснена [2, с. 11].

На сучасному етапі стало очевидним, щоб зрозуміти політичні процеси, неможливо обійтися без досліджень в галузі політичної культури, яка зараз міцно увійшла до складу ключових категорій політичної науки, стала предметом дискусій.

Термін «політична культура» почав використовуватись з XVIII ст. [3, с. 4]. Концепція політичної культури була сформульована в кінці 50-х — на початку 60-х рр. XX ст. [4]. Самостійним напрямком дослідження вона стала в 70 — 80 рр.

Проблемі політичної культури присвячена значна кількість літератури, але і до наступного часу відсутня єдність розуміння і загальне визначення цієї культури. Дослідники пропонують більш чотирьох десятків її визначень [5].

Початок розробки поняття «політична культура» у вітчизняній літературі заклали Ф. М. Бурлацький та А. А. Галкін [6].

Одні дослідники розглядають політичну культуру як духовний феномен, як комплекс елементів політичної свідомості, як її якісний стан [7]. В останній час спостерігається відмова від такого підходу.

Другі — визначають її як сукупність культури політичної свідомості і політичної поведінки, політичного досвіду і традицій, норм політичної практики і політичних символів [8].

Треті дослідники розглядають політичну культуру як якісну характеристику всього політичного життя, політичних відносин, розглядають її як єдність культури політичної свідомості, культури політичної поведінки і культури функціонування політичної системи у цілому та її політичних інститутів [9].

З нашої точки зору, прихильники останнього підходу до визначення політичної культури найбільш точно розкривають даний феномен.

Політична культура — це система історично сформованих, типових для даного суспільства, відносно стабільних, втілюючих досвід попередніх поколінь людей, уяв, установок, переконань, ціннісних орієнтацій, моделей функціонування політичних інститутів та моделей політичної поведінки, що проявляються в діяльності суб'єктів політичного життя, які фіксують принципи їх відношень до політичної системи суспільства, її елементам, один одного, до самих себе і цим забезпечуючих відтворення політичного життя суспільства.

Політична культура має загальний характер стосовно сфери політичного і громадянського суспільства, тісно поєднує їх. Вона виконує декілька взаємозв'язаних функцій, які являють основні напрямки, зміст і форми активності політичної культури, через які реалізується її суттєвість, вплив на інші явища політичного і суспільного життя [10, с. 93].

Практично кожний компонент політичної культури є носієм не одного, а декількох функціональних властивостей. Ми визначаємо такі функції політичної культури: політичне забезпечення корінних інтересів і цілей класу, групи, що стоять при владі, а значить — політичної еліти — соціально-організуюча функція; регуляція суспільних відносин; нормативно-ціннісна; інтегративна; засвоєння і перетворення політичних відносин; моделювання політичних інститутів і соціальних систем — теоретико-ідеологічна функція; виховна; комунікативна; прогностична та пізнавальна функції.

Для того, щоб зрозуміти, як і чому Росія стала країною, де затвердився тоталітаризм, необхідно проаналізувати її історичне минуле, особливості російської державності.

До початку ХХ ст., коли в більшості країн Західної Європи вже панувала конституційна влада, Росія все ще залишалася абсолютною монархією. В ній, за словами сучасників, провадилась політика середніх віків, «явно несправедливого заохочення привілейованого меншинства за рахунок більшості» [11, с. 524]. Імператор Всеросійський являвся монархом самодержавним і необмеженим [39, с. 1]. Це означало повний і безконтрольний деспотизм [33, с. 54—55, 146].

Росія була самою державною і самою бюрократичною країною у світі. Така собі гігантська бюрократична машина, машина-спрут, що присмоктався до кожного російського обивателя [38, с. 114]. В дійсності існувало самодержавство поліцейських чиновників, земських начальників, губернаторів, столоначальників і міністрів. Державний порядок тримався таємною поліцейською організацією, яка стояла поза законом і знаходилась в руках «найбільш зневажаних поліцейських агентів» [15, с. 18—19].

Все в Росії перетворювалося в знаряддя політики, народ всіляко мав підтримувати державність. Особистість в Росії була пригноблена державою, неможлива була вільна гра творчих сил людини [11, с. 509; 16, с. 11—12].

Ніде в Європі абсолютизм не знищав в такому ступені суспільних сил, як в Росії, де він з'їв не тільки стани, але й церкву [16, с. 170]. Остання, починаючи з 20-х рр. XVIII ст., з фактичної служниці держави формально перетворюється в знаряддя державного управління [30, с. 188—227, 408—414].

Отже, державний устрій країни був бюрократичним і авторитарним, потрібна була революція 1905 р., щоб вирвати у царизму конституційні свободи. Політичні партії одержали право на легальне існування, з'явилась державна дума — представницька законодавча установа з обмеженими правами. Однак четверта стаття Основних державних законів, переглянутих в 1906 р., як і раніше, заявляла, що імператору належала верховна самодержавна влада [19, с. 3]. Він мав право ініціати-ви з усіх питань законодавства, за ним була закріплена самодержавна виконавча влада [19, с. 3—5].

Напівфеодальні пережитки пронизували всі сфери життя Російської Імперії. Народ величезної країни був неосвіченим. Народну безграмотність охороняли не менш ретельно, ніж високопоставлених осіб [17, с. 163, 164]. Селянство, як найчисельніша частина імперії, була поза сферою громадянських і інших законів. Реформою 1861 р. воно було звільнено від «рабовласника», але не звільнено від рабства свавілля, беззаконня і невігластва [20, с. 1451—1458]. Робітниче питання в Росії стояло не менш гостро.

На відміну від Західної Європи в Російській імперії так і не сформувалося громадянське суспільство. Істинний парламентський порядок так і не склався, царизм тримав свої позиції майже до 1917 р., коли він був зметений революцією.

Громадянська і політична культури тісно взаємозв'язані. Перша має більш широке поняття ніж політична культура. Без громадянської культури політична навіть у високорозвинутому в політичному і культурному плані суспільстві приречена на розпад, виродження і тоталітаризм, не кажучи вже про суспільства із слабкорозвинутими політичними і громадянськими культурними традиціями, до яких відносився СРСР [21].

Істотне значення для аналізу політичної культури і її впливу на історичний процес має виділення політичних субкультур. Це ті політичні установки, орієнтації, переконання, цінності, моделі політичної поведінки у відношенні державно-політичної системи, які значно відрізняються від культурних орієнтацій, що панують у суспільстві.

Історичний досвід і наша дійсність свідчать про те, що стабільність країни залежить від ступеня узгодженості і сумісності різних субкультур. Конфронтація може бути джерелом дестабілізації суспільно-політичного життя.

Загальна особистість політичних субкультур Російської Імперії — протест, який став головним змістом життя, почуття ненависті до існуючого ладу. Суспільне і духовне життя мало цінність в уяві більшості і кращої частини суспільства лише у тій мірі, в якій вона виражала протест проти самодержавства, могла хоч би віддалено служити знаряддям боротьби проти нього [17, с. 161]. Вітчизняна інтелігенція користувалась тими плодами європейської думки, які були визначені для вибуху «буржуазного» суспільства і всіх його закладів.

А різниця умов, які породили ці вчення в Європі, з тими, що являла Росія, в більшій частині випускались з виду.

Дослідження розвитку соціалістичних ідей на російському ґрунті доводять, що вони мали значення виключно як знаряддя боротьби з «режимом», із «устроєм» взагалі [17, с. 164—165].

Найпопулярніша думка російської революції — класова боротьба тому й прижилася на російському ґрунті, що там люди менше ніж де-небудь були виховані в компромісі, в суспільстві були відсутні демократичні традиції. Вчення про класову боротьбу як готова теоретична формула полегшила і оформила почуття ненависті та відплати, які виховав в російській людині старий порядок. Ненавиділи і ждали відплати всі — селянин, робітник, інтелігент, всякий інорodeць.

На іншому полюсі спостерігалось подібне — самодержавство було несприятливе духу згоди. Російська революція і російська реакція, знаходячись у постійному і непримиренному протистоянні, тільки сприяли росту мстивої ненависті, що потім привело до стійкого громадянського протистояння у вигляді громадянської війни, горезвісної теорії Сталіна про загострення класової боротьби по мірі побудови соціалізму і боротьби на світовій арені з табором капіталізму. В російській дійсності була відсутня така основа людського відношення до інших людей і згоди з ними — сумнів у своїй абсолютній особистій правоті на непогрішності. А там, де відсутня ця основа, відкрито простір для знищення одних людей іншими спочатку ідейно, а потім фактично. Слово компроміс в російському радикальному просторіччі розумілося як щось презирливе та аморальне [22].

Істотний вплив на процес формування і трансформації політичної культури мають війни, соціально-політичні перевороти і національні кризи.

Радянська політична культура формувалася в несприятливих умовах російсько-японської, першої світової та громадянської воєн, в умовах буремних революційних процесів, гострого класового протистояння, конфронтації в самому суспільстві і на міжнародній арені, економічної слабкості та наявності феодальних пережитків.

Всяка війна руйнує традиційну мораль, ліквідує демократичні свободи, сприяє появі культу сили та жорстокості [23].

Після громадянської війни та іноземної військової інтервенції принципи, норми і моделі діяльності армії були перенесені на політику, політичне життя країни. Наприклад, єдиноначальність, дії по «команді», обмежена демократія, орієнтація на використання сили, підвищена секретність і т. ін. Радянський державно-управлінський апарат формувався як командно-адміністративний, розрахований на роботу в екстремальних умовах постійного воєнного положення, на боротьбу і подавлення, на наказ, який головував над законом. Політичною традицією більшовизму стало положення — «переконання важливіше закону», в питаннях правосуддя нова влада користувалася «інстинктом робітників», в результаті чого терор набув неконтролюючих форм.

Історичні особливості країни і умови, в яких формувалася радянська політична культура, визначили в ній стійку політичну традицію мілітаризму і конфронтації, легкого відношення до людського життя. Війна передбачала наявність ворога, і його постійно знаходили, замінюючи лише назви: спочатку це були білі, потім куркулі «як клас», потім троцкісти, зінов'євці, бухарінці, німці Поволжя, кримські татари, чеченці та інгуші, калмики і балкарці, безродні космополіти і «вбивці в білих халатах» і т. ін.

До того ж В. І. Ленін та його соратники створили політичний інструмент встановлення тоталітарної диктатури — більшовицьку партію, в результаті чого можливість її наступу ставала лише питанням часу.

Своєрідністю радянської історії з'явилося виникнення нової взаємодії партії і держави, а саме їх об'єднання, в результаті чого з'явився новий вид політичної культури і політичного режиму — партократія [24].

Це стало можливим завдяки тому, що більшовицькі ідеї культивувалися в країні з дуже низькою і нерозвиненою політичною культурою. Для цієї культури характерні добуржуазна (патріархальна) релігійноподобна політична свідомість селян — основної маси населення країни, і дрібнобуржуазна свідомість значної частини селянства, частини робітників та інтелігенції. В цілому для них характерні пріоритет віри над знаннями, елементарні урівняльні і вождистські уяви, відсутність демократичних цінностей і розвинутої правосвідомості, розуміння своєї відповідальності перед суспільством, «гаслове» засвоєння ідей соціалізму. Таке розуміння ідей соціалізму було типовим і для малогра-

мотної основної маси більшовицької партії. Маса осягали більшовицьку революційну ідеологію через релігійноподібну свідомість, для якої основним засобом пізнання світу був постійний рух свідомості між вірою і критеріями прямої користі (відчутної, матеріальної), іншим засобом вони не володіли в силу розвитку свого рівня і типу культури. До того ж агітаційна і пропагандистська діяльність більшовицької партії несла в напівграмотні маси гіпертрофовані уяви про власну значимість і навіть виключність, як зачинателів пожежі світової революції, революційно-месіанські ідеї про комуністичне суспільство. Радянська політична культура формувалась як «культура віри», або «віросповідальна культура», культура, що вимагала харизматичного лідерства, в якій частіше за все верх одержувало ідеальне, повинне, вольове, що врешті-решт привело її до легкого переростання в нову ортодоксію.

В політичній культурі виділяються постійний і перемінний компоненти. Постійну основу складають соціально-філософські, ідеологічні і соціально-психологічні елементи, які визначаються довгостроковими факторами — соціально-економічними, суспільно-історичними, національно-культурними та іншими. Це відносно стабільна частка політичної культури, що повільно піддається змінам в процесі глибоких зрушень в економічній, політичній та міжнародній сферах. Такою постійною основою в радянській політичній культурі виступали ідеї побудови комуністичного суспільства через здійснення світової пролетарської революції і організації міжнародної пролетарської республіки. В його символах — прапорі («Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»), гербі (п'ятиконечної зірки як об'єднанні п'яти континентів в єдину пролетарську державу) — очікування світової революції зберігалось до 80-х рр. XX ст. З цієї ідеєю зв'язано виникнення Комінтерну і його філіалів — Селянського Інтернаціоналу, КІМу, Профінтерну, Міжнародної організації допомоги борцям революції, Міжнародної робітничої допомоги, Спортінтерну. Із цього витікає постійна конфронтація з капіталістичними державами. Тому до 1934 р. СРСР не входив в Лігу Націй і до 1952 р. не брав участі у олімпійському спортивному русі (в 20-х — на початку 30-х рр. проводились власні «робітничі олімпіади»). Тільки з середини 80-х р. в СРСР стали відмовлятися від старих ідеологічних постулатів («загальна криза капіталізму», «два світи —

два образи життя», «два табори — дві системи»), від пріоритету класової боротьби над загальнолюдськими цінностями. Постійним компонентом даної культури була ідея про керівну роль комуністичної партії, ідеологічний монополізм.

Перемінний компонент політичної культури змінюється в залежності від коливань в різних сферах суспільного життя. В цьому випадку у центрі уваги знаходяться окремі інститути політичної системи, конкретний уряд, конкретний політичний діяч чи група діячів.

З такої позиції слід підходити до аналізу політичної культури партії більшовиків, її лідерів при переході до нової економічної політики, до останніх листів і статей В. І. Леніна, до подальшої історії. Зміст позитивного чи негативного відношення різних слоїв і угруповань населення до існуючого положення в значній мірі залежить від того, який з двох елементів політичної культури виступає на перший план — постійний чи перемінний.

Таким чином, політична культура — це складне, структурне і системне створення, якісна характеристика всього політичного життя суспільства, яка відіграє велику роль у суспільстві і виконує ряд взаємозв'язаних функцій, що пронизують всю сукупність відносин кожного конкретного суспільства.

Система історичних, соціально-політичних та економічних відносин, в межах яких формується політична культура, достатньо жорстко детермінує її параметри. У формуванні політичної культури, визначенні її змісту та форм приймають участь держава, партії, церква, армія, засоби масової інформації, громадське політичне життя.

Таким чином, на рубежі XIX—XX ст. культурними силами в країні опинились інтелігенція з її революційними ідеями та народні маси із пристрасними і стихійними прагненнями до визволення від гніту самодержавства, що протистояли російській реакції, уряду, який був нездатний до реформ і компромісів. Такий ґрунт сприяв розвитку ідей більшовизму, лідери якого створили інструмент встановлення тотальної диктатури в образі ленінської партії нового типу. В основі діяльності останньої була закладена ідеологія класової ненависті і боротьби, революційна правосвідомість, що визначається «істинком робітників», організація пролетаріїв по військовому принципу для штурма засад існуючого ладу і створення нового; політичні традиції

таємності, суворой дисципліни в РСДРП(б), яка сформувалася до 1917 р., вождизм в партії та ідеологічний монополізм, гіпертрофовані уяви про власну значимість і навіть винятковість як ініціаторів пожежі світової революції, революційно-месіанські ідеї про комуністичне суспільство, про створення світової пролетарської республіки Рад.

Радянська політична культура — культура, що пов'язує вирішення політичних проблем і контроль над політичними процесами з дією механізмів партійно-державного регулювання і в цьому розумінні — бюрократична культура; культура, орієнтована на регулювання і обмеження конкурентної боротьби, соціальних і політичних конфліктів; «тотальна» культура, для якої інтереси цілого (в нашому випадку — в образі більшовицької партії, насамперед партійної еліти) — вище всіх інших інтересів; «раціональна» культура, орієнтована на організованість та бюрократичне управління.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авторханов. Происхождение партократии: Главы из книги // Октябрь. 1991. № 2. С. 135—163.
2. Арнольдова А. И. Политическая культура развитого социализма. М., 1975.
3. Атаманчук С. Г. Общая характеристика функций политической культуры // Вестн. Львов. политехн. ин-та. 1986. № 207. С. 92—93.
4. Баталов В. А. Политическая культура современного американского общества. М., 1990.
5. Бердяев Н. А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. М., 1990.
6. Бурлацкий Ф. М. Ленин. Государство. Политика. М., 1970.
7. Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А. Современный Левиафан: Очерки политической социологии капитализма. М., 1985.
8. Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А. Социология. Политика. Международные отношения. М., 1974.
9. Варывдин В. А. Гражданское общество // Соц.-политич. журнал. 1992. № 8. С. 22—31.
10. Витте С. Ю. Избранные воспоминания. 1849—1911. М., 1991.
11. Гаджиев К. С. Политическое: концептуальное измерение // Кентавр. 1992. № 1—2.
12. Гаджиев К. С. Политическое сознание или политическая культура // Кентавр. 1991. Окт.—дек.
13. Государственная Дума. Четвертый созыв: Стеногр. отчеты. 1912—1913 гг. Сессия первая. Ч. I. Заседания 1—30 (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.). СПб., 1913.
14. Графский В. Г. Критика функционалистского подхода к изучению политической культуры // Мирное сосуществование и социально-политическое развитие. Ежегодник, 1976. М., 1977. С. 59—65.
15. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1984.
16. Демидов А. И. Политическая деятельность: Философский анализ факторов детерминации. Саратов, 1987.
17. Доклад НКВД в УССР о внутривнутриполитическом положении республики. Июль 1919 г. // ЦГАОР Украины. Ф. 2, оп. 1, д. 59, л. 113—115.
18. Загладин Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. 1992. Май—Июнь. С. 3—10.
19. Изгоев А. С. Общественное движение в России // Рус. мысль.

1907. Янв. Ч. II. 20. *Иовчук М. Т., Коган Л. Н.* Советская социалистическая культура: исторический опыт и современные проблемы. М., 1979. 21. *Карр Э.* История Советской России. Большевицкая революция 1917—1923. Кн. 1. Т. 1, 2. М., 1990. 22. *К вопросу о политической культуре социал-демократии*: Науч.-аналитический обзор. М., 1987. 23. *Кейзеров Н. М.* Политическая культура социалистического общества. М., 1982. 24. *Кейзеров Н. М.* Политическая и правовая культура: Методологические проблемы. М., 1983. 25. *Кейзеров Н. М.* Соотношение гражданской и политической культуры // Соц.-политич. науки. 1991. № 7. С. 121—128. 26. *Козлихин И. Ю.* Традиции, идеология и право в политической культуре // Вестн. ЛГУ. Сер. 6. 1989. Вып. 4. С. 55. 27. *Кочетов А. П.* О формировании гражданского общества // Социально-политич. науки. 1992. № 1. С. 14—22. 28. *Лузан А. А.* Политическая жизнь общества: вопросы теории. К., 1989. 29. *Муругова В. В.* Понятие политической культуры, ее структура и типы // Общественные отношения зрелого социализма: Вопросы истории и теории. Казань, 1979. С. 55—56. 30. *Никольский Н. М.* История русской православной церкви. М., 1983. 31. *Одинцова А. В.* Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее // Соц.-политич. науки. 1991. № 12. С. 40—48. 32. *Ожегов Ю. П.* Политическая культура личности и молодежь: Искусство воспитания. М., 1981. 33. *Палеолог М.* Царская Россия накануне революции / Пер. с фр. М., 1991. 34. *Письма В. Г. Короленко Х. Г. Раковскому.* Март 1919 — июнь 1921 гг. // Вопр. истории. 1990. № 10. С. 5—39. 35. *Письмо уполномоченного РСФСР при правительстве УССР Гопнера наркому иностранных дел Чичерину.* Киев, 9 апр. 1919 г. // ЦГАОР Украины. Ф. 2, оп. 1, д. 8, л. 15. 36. *Политическая культура молодежи: психологические условия и пути формирования.* К., 1986. 37. *Политическая культура трудящихся.* М., 1982. 38. *Рубакин Н.* Много ли в России чиновников? Из «Этюдov о чистой публике» // Вест. Европы. 1910. Янв. Кн. 1. С. 111—134. 39. *Свод законов Российской империи.* Т. I. Ч. I. Основные государственные законы. СПб., 1892. 40. *Свод законов Российской империи.* Т. I. Ч. I. Свод основных государственных законов. СПб., 1906. 41. *Смирнов В. В.* «Круглый стол» по проблемам политической культуры // Политические отношения: Прогнозирование и планирование. // Ежегодник, 1977. М., 1979. 42. *Степанов И. А.* О взаимоотношении политической культуры и морали // Мирное сосуществование и социально-политическое развитие. // Ежегодник, 1976. М., 1977. 43. *Струве П.* Из размышлений о русской революции // Рус. мысль, 1907. № 1. Ч. 2. С. 130—131.

Надійшла до редколегії 10.05.93

Є. О. БОНДАРЄВ, С. Г. РОМАНОВ

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КОЛОВОРОТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (вересень 1938 — вересень 1939 рр.)

В названій статті автори спробували коротко висвітлити українські проблеми в планах європейських держав напередодні та в початковий період другої світової вій-

ни, розкрити причини зацікавленості націонал-соціалістського уряду Німеччини та керівництва українських національних організацій (ОУН) в підтримці контактів в цей період, показати несумісність цілей контактуючих політичних сторін та безперспективність їх співробітництва.

Світова війна зв'язана з прагненням ряду угруповань держав, які заплутались в політичних, економічних, національних та інших суперечностях, рішучими заходами (воєнними діями) розв'язати ці суперечності й влаштувати «більш справедливі», «більш ідеальні» відносини в світовому суспільстві. Можна виділити держави, суспільні сили як суб'єкти світової політики напередодні та в ході війни і як об'єкти цієї політики, а також в певній мірі зацікавлені сторони (як держави, так і суспільно-політичні сили), втянуті в світовий конфлікт. Однією з таких сторін була територія з українським населенням, з його суспільно-політичними силами, які знаходились на території різних держав з різним суспільно-політичним та економічним ладом. Вся складність проблеми полягає в тому, що суспільно-політичні сили, які представляли по частинам українське населення, керувались в своїх діях різною ідеологією, мали особливе уявлення про цілі і перспективи діяльності суспільно-політичних сил в підготовці та розв'язанні політичними колами другої світової війни.

Не було ще в історії ХХ ст. більш складної, більш заплутаної та обтяженої численними жахами, передчуттями близької драми, ніж та, яка склалась напередодні другої світової війни.

Вже в процесі змови в Мюнхені (29—30 вересня 1938 р.) диктаторів фашистських держав (А. Гітлера і Б. Муссоліні) та лідерів урядів ведучих європейських країн (Н. Чемберлена і Е. Даладье) українська проблема зайняла помітне місце в їх дводенній бесіді. По-перше, під час підготовки та в ході Мюнхенської конференції Гітлер пред'явив пакет територіальних претензій до Чехословаччини з боку Угорщини, Польщі та Румунії на території в основному з українським населенням. Вирішення цього питання було віднесене на «потім», тобто віддано на розгляд А. Гітлеру і Б. Муссоліні. По-друге, Мюнхенська конференція була, по суті, змовою правлячих кіл «західної демократії» з фашистськими режимами з метою спрямувати німецьку агресію на Схід й розв'язати свої економічні труднощі та полі-

тичні суперечності за рахунок Радянського Союзу і в даному випадку в значній мірі за рахунок Радянської України.

Як же розвивались події на території Чехословаччини з українським населенням?

В жовтні 1938 р. (в деяких публікаціях називається 8 жовтня, в інших — 11 жовтня [3, с. 112; 11, с. 389]) Закарпаття одержало у складі Чехословаччини самоуправління. Першу автономну адміністрацію очолили Андрій Бродій та Степан Фенцик. На території Карпато-України (так офіційно іменувалась Закарпатська України) претендувала Угорщина. Питання вирішувалось на Віденському арбітражі (в ньому брали участь також уряди Німеччини та Італії), на якому було вирішено 2 листопада 1938 р. передати частину Закарпаття (Ужгород, Мукачево, Берегове) Угорщині. Карпато-Україна перенесла свою столицю в м. Хуст. Прага замінила колишню провенгерську адміністрацію А. Бродія та С. Фенцика новим кабінетом, який складався з українофілів на чолі з А. Волошиним. Нове керівництво оперативно приступило до перетворення Карпато-України в автономну державу. 12 лютого 1939 р. було обрано регіональний парламент. Українофілів підтримали на виборах більше ніж 86 % виборців. Тоді ж була сформована Карпатська Січ — військова організація, яка нараховувала близько 5 тис. бійців. Але в зв'язку з планом ліквідації Чехословаччини Гітлер в секретному пакеті з угорським керівництвом згодився на окупацію Карпато-України, й 14 березня 1939 р. в Закарпаття увійшли угорські війська. 15 березня сейм (обраний в лютому) проголосив самостійність і незалежність республіки, прийняв Конституцію і обрав президентом Августина Волошина, який, правда, вже через декілька годин разом з прем'єром Юліаном Реваєм та урядом виїхали через Румунію в еміграцію. Закарпатська Україна, захоплена Угорщиною 15 березня 1939 р., залишалась у її складі на протязі другої світової війни на Європейському континенті. Уряд Угорщини обіцяв надати українському населенню автономію, але так і не надав. Більше того, він заборонив діяльність всіх українських громадських організацій.

Національну боротьбу за незалежність на землях Західної України за «соборну Україну» вела створена в 1929 р. організація українських націоналістів (ОУН). Після вбивства у Роттердамі в 1938 р. керівника цієї

організації полковника Євгена Коновальця, його місце зайняв Андрій Мельник, його одностудець (він посідав офіційну посаду управляючого маєтками митрополита Шептицького у Львові). А. Мельник та його прихильники орієнтувались на Німеччину, маючи надію з її допомогою здобути незалежність і об'єднати Україну. В цей час на території Польщі активну боротьбу проти її уряду вела група радикалів-націоналістів під керівництвом С. Бандери (диверсійно-терористична організація — УВО). До них примикали менш крупні групи, такі, як «Союз германців-державників» під керівництвом колишнього гетьмана України П. Скоропадського та залишки петлюрівських організацій [10, с. 50]. Прихильники С. Бандери вважали необхідним створення підпільної армії, щоб, опираючись на неї, вести боротьбу за незалежність України. Створення підпільної армії, як здавалось прихильникам А. Мельника, може викликати прийняття каральних заходів з боку Німеччини і ослабить визвольний рух.

Нацистське керівництво Німеччини вважало можливим з допомогою українських націоналістів різко загострити політичні та соціальні суперечності на території Польщі. На якій основі робився такий розрахунок? Справа в тому, що ОУН зв'язувала утворення незалежної соборної України з серією катастрофічних потрясінь в Європі, тобто з допомогою великої війни. Ініціатор цієї війни Німеччина багатьом оунівцям здавалась їх природним союзником. Гітлерівське керівництво прагнуло підтримувати таку думку і використати українських націоналістів в своїх цілях. Так, після відторгнення частини чехословацької території і утворення Карпато-України пропагандистська машина нацистської Німеччини вжила заходів, щоб розіграти «українську карту» на прикладі Судетської області, нібито підтримуючи справедливі вимоги ОУН «соборної України». Ось що писав з цього приводу посол Франції в Німеччині Р. Кулондр міністру іноземних справ Ж. Бонне 15 грудня 1938 р.

Що стосується України, пише Р. Кулондр, то ось вже приблизно на протязі 10 днів весь націонал-соціалістський апарат говорить про неї — Дослідницький центр Розенберга, відомство доктора Гебельса, організація «Ост-Європа», друге бюро — старанно вивчають це питання. Шляхи і засоби, здається, ще не розроблені, але мета вже встановлена — створити велику Україну,

яка стала б житницею Німеччини. Але для цього потрібно зламати Румунію, переконати Польщу, відібрати частину території у СРСР; в воєнних колах ведуть розмови про похід до Кавказу і Баку.

Малоймовірно, пише далі Р. Кулондр, щоб Гітлер намагався здійснити ці плани шляхом прямого воєнного втручання. В оточенні Гітлера подумують про таку операцію, яка б в більш широких масштабах повторила операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії та СРСР пропаганди за надання незалежності Україні; в підходящий момент дипломатична підтримка і акція зі сторони місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Закарпатська Україна [1, с. 30].

Далі події розвивались так. Гітлер 6 січня 1939 р. в бесіді з міністром іноземних справ Польщі Ю. Беком, а потім 26 січня того ж року І. Риббентроп наполягають на розгляді питання про Данциг та коридорі між Німеччиною і Пруссією, спрямовуючи одночасно устремління Польщі на рішення української проблеми [2, с. 17]. Пан Ю. Бек, якщо судити по запису бесіди від 26 січня 1939 р., не приховував, що Польща претендує на Радянську Україну і на вихід до Чорного моря: «він тут же вказав на нібито існуючу небезпеку, яка, на думку польської сторони, потягне за собою для Польщі договір з Німеччиною, направлений проти Радянського Союзу...» [2, с. 17].

Зустрівши незговірливість та непоступливість польського керівництва, Гітлер 11 квітня 1939 р. затвердив план «Вайс» — план воєнного розгрому Польщі. 28 квітня Німеччина розірвала польсько-німецьку декларацію про ненапад [9, с. 8—9].

Ідеологічний апарат фашистської Німеччини, спецслужби зайнялись підготовкою «народних повстань» в Галичині та деяких інших українських районах на території Польщі. Малось на увазі, з однієї сторони, посилити суперечності в польському суспільстві і створити прецедент для втручання в справи Польщі, а з іншої сторони, закласти базу «західноукраїнської державності» з прицілом на наступний аншлюс Радянської України. Зустрічний рух спостерігався і зі сторони українських націоналістів. Так, вже влітку 1939 р. в колах Львівської організації «Молода громада», котра об'єднувала колишніх старшин Української Галицької армії, виникла ідея підняти з початком німецько-польської війни загальне антипольське повстання в Галичині

[7, с. 30—31]. Але керівник проводу А. Мельник пояс-
нив, що Німеччина готова підтримати повстання та до-
помогти створити українські державні структури. Але
поки що німецький уряд чіткої відповіді на це питання
не дав. Провід рекомендував крайовому керівництву у
Львові повстання не піднімати, але бойовиків тримати
в повній бойовій готовності [7, с. 30—31].

Не даючи гарантій проводу ОУН у створенні укра-
їнської державності, нацистське керівництво Німеччини
продовжувало експлуатувати «українську тему»,
привертаючи до неї увагу як громадських та політичних
рухів, так і держав. Вже після нападу Німеччини на
Польщу, абвер (німецька військова розвідка) отримав
наказ влаштувати під виглядом «повстання» в українсь-
ких та білоруських районах масову різню серед прожи-
ваючих там поляків і євреїв, а потім приступити до фор-
мування «незалежного українського утворення» [12].
10 вересня 1939 р. гітлерівське керівництво розповсю-
дило звернення до населення Західної України, в якому
говорилось про створення там «незалежної держави» під
егідою Німеччини [12]). В зв'язку з тим, що Радянсь-
кий Союз зволікав з введенням військ на територію
Західної України та Західної Білорусії, згідно домовле-
ності з урядом Німеччини при підписанні 23 серпня
1939 р. пакту про ненапад та секретного додаткового
протоколу до нього, з німецької сторони намагаються
українським питанням підштовхнути радянське керів-
ництво до вступу в війну на боці Німеччини. В теле-
грамі послу в Москву Фрідріху фон дер Шуленбургу
15 вересня 1939 р. І. Риббентроп обумовлював необхід-
ність передати Й. Сталіну таку думку, що якщо не
розпочнеться російський наступ військ на Польщу, то
неминуче виникне така ситуація, яка може привести до
утворення в районах, що знаходяться на сході від
німецької зони дії, політичної пустоти. Оскільки німець-
ке керівництво не має намірів здійснювати якісь полі-
тичні чи адміністративні дії на цих територіях, то без
такої інтервенції Радянського уряду тут можливе
створення нових держав [7, с. 32].

Вранці 17 вересня 1939 р. війська Українського фрон-
ту під командуванням С. К. Тимошенка перейшли ра-
дянсько-польський кордон. В той же день в ефірі було
оголошено наказ головнокомандуючого польської армії
маршала Ридз Смігли: «З більшовиками не воювати,
хіба тільки у випадку нападу з їхнього боку, або спроби

роззброєння частин...» [7, с. 33]. В 23.00 17 вересня 1939 р. головнокомандуючий польської армії та уряд Польщі з президентом Гнатом Мосціцьким залишили територію своєї країни і попрямували через територію Румунії та Угорщини у Францію. Польські війська, уникаючи німецького полону, вважали за краще здатись в полон Червоній Армії або податись в Румунію чи Угорщину. Про це свідчать такі відомості. Загальна кількість полонених, взятих Українським фронтом за декілька днів — близько 400 тис. чол. Втрати ж Червоної Армії тут — 424 чол. вбитих і 1042 чол. поранених [7, с. 41].

Населення Західної України зустрічало радянські війська доброзичливо. Люди зводили тріумфальні арки, прикрашені червоними та жовто-блакитними прапорами, закидували солдатів та командирів квітами. Що стосується політичної еліти, крамарів, чиновників, оунівців, то особливих радощів з їхньої сторони не проявлялось. На території західних областей України, зайнятих радянськими військами, 22 жовтня 1939 р. були проведені вибори до Народних зборів Західної України, які 27 жовтня 1939 р. прийняли рішення про включення Західної України до складу СРСР. Тут почав утверджуватись радянський лад, а також відповідні виробничо-економічні відносини. Були здійснені: націоналізація банківської системи, промисловості, конфіскація поміщицьких земель та власності, реорганізація системи охорони здоров'я, народної освіти, культури. Все це сприймалось трудівниками в основному позитивно. Але паралельно здійснювало свою «роботу» і відомство Л. Берія по пошуку «ворогів народу» та депортації під приводом політичної неблагодійності частини польського та українського населення у віддалені російські місцевості. Було депортовано близько 10 % населення [8, с. 17].

У відповідності з домовленістю з румунським урядом СРСР була передана Бессарабія, анексована Румунією у 1918 р. 28 червня 1940 р. Червона Армія перейшла р. Дністр і встановила нові кордони. 15 серпня 1940 р. була створена Молдавська РСР, а Північна Буковина з Західним Хотинським районом Бессарабії утворили Чернівецьку область у складі УРСР. Два південних райони Бессарабії — Анкерманський та Ізмайлівський також передані Україні і тепер входять в Одеську область. Після воз'єднання у складі УРСР Західної України, Північної Буковини та трьох названих районів

Бессарабії населення України збільшилось на 8809 тис. чол. І до початку Вітчизняної війни нараховувало 41657 тис. чол., а її територія розширилась до 565 тис. км [8, с. 17].

Деяка частина українського населення (близько 500 тис. чол.) районів Лемківщини та Холмщини потрапила під німецьку окупацію. Ізолювані від центрів української культури, жителі цих місцевостей опинилися в гіршому стані, ніж в інших місцях проживання. Незадовго до приходу сюди німців виникли десятки комітетів самозахисту українців, у складі яких в більшості своїй приймали участь члени організації українських націоналістів. Весною 1940 р. у Кракові, з мовчазної згоди Ганса Франка (генерал-губернатор польських земель, окупованих Німеччиною) було створено Українське національне об'єднання (УОН) або координаційний комітет, перетворений в червні 1940 р. в Український центральний комітет (УЦК). Його головою було обрано географа Володимира Кубійовича [3, с. 117]. УЦК був якби українським відділом соціального забезпечення, до обов'язків якого входило догляд за хворими і немічними людьми, безпритульними дітьми, організація служби охорони здоров'я, освіта, надання допомоги військовополоненим, представництво інтересів українських робітників, які направлялись на роботу в Німеччину. Німці з усією ясністю дали зрозуміти, що УЦК не має ніяких політичних прерогатив. Діяльність всіх політичних партій на території генерал-губернаторства була заборонена, окрім ОУН. Але в своїй роботі УЦК вів націоналістичну пропаганду і німці, з метою протиставлення українців полякам та ослаблення останніх, а також для розиграшу в майбутньому «українські карти» робили вигляд, що не надають такій пропаганді значення.

Але чи збиралось фашистське керівництво в дійсності допомогти українським націоналістичним організаціям утворити «соборну Україну»? Тепер можна з певністю сказати, що в плани нацистського керівництва Німеччини не входило створення такої держави, як незалежна соборна Україна. Про це свідчать неодноразові висловлювання лідерів нацистського керівництва. Так, в листі до Муссоліні 21 червня 1941 р. Гітлер писав: «Перш за все я надіюсь, що нам... вдасться забезпечити протягом довгого часу на Україні загальну продовольчу базу. Вона послужить для нас постачальником тих ресурсів,

які, можливо, будуть нам потрібні у майбутньому» [4, с. 57]. Як свідчить протокольний запис наради в ставці Гітлера 16 липня 1941 р. рейхсляйтер А. Розенберг вважав необхідним в кожній окупованій області забезпечити різне відношення до населення. На Україні, говорив він, ми повинні були б виступити з обіцянками в області культури, ми повинні були б пробудити історичну самосвідомість українців і т. п. Рейхсмаршал Герінг на тій же нараді заперечує, вказуючи на те, що в першу чергу треба забезпечити собі харчування, все інше могло б прийти пізніше (5). Відповідаючи на міркування своїх однодумців, Гітлер на перспективу повчав своїх слухачів: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців, киргизів читати й писати, то в результаті це повернеться проти нас. Освіта дає більш розвинутим з них можливість вивчати історію, опановувати історичний досвід, а звідси — розвивати політичні ідеї, які не можуть не бути згубливими для наших інтересів...» [4, с. 45]. Міркуючи в теоретичному плані, Гітлер в «застольних бесідах» в своїй ставці «Вовче лігво» (11.04.1942 р.) про адміністративний та державний устрій на Сході рейху (маються на увазі захоплені території СРСР) вважав можливим як можна ширше відповідати устремлінням цих народів до індивідуальної свободи, «унікаючи будь-якої їхньої державної організації... Найбільше, на що ми можемо піти у відношенні їхньої адміністративної організації, це обштинне управління, але лиш в тій мірі, в якій потрібно для збереження робочої сили» [6, с. 183]. І далі: «Треба виходити з того, що задача цих народів по відношенню до нас перш за все така — служити нам економічно...»

Як бачимо, в планах фашистського керівництва не проглядається ідея створення самостійної української держави. І хоч це парадоксально звучить сьогодні, але доводиться констатувати, що возз'єднання більшої частини українського населення та місць їхнього проживання в єдине українське державне утворення здійснено в результаті змови двох диктаторів влітку та восени 1939 р. В 1939—1940 рр. відбулося в основному об'єднання українського народу. І тільки українське населення Закарпаття залишалось до кінця другої світової війни на європейському континенті поза державним утворенням УРСР і входило до складу Угорщини. Кримська конференція (лютий 1945 р.) глав урядів великих держав вже антигітлерівської коаліції, Пот-

сдамська (липень 1945 р.) та наступні міжнародні конференції підтвердили утворення об'єднаної української держави у складі СРСР, керуючись при цьому здоровим глуздом та продуктом раціонального мислення дипломатів минулого покоління. УРСР явилась однією із держав-засновників ООН — міжнародної організації, головне завдання якої — збереження миру в післявоєнному світовому суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Документи* и материалы кануна второй мировой войны. 1937—1939. В 2-х т. Т. 1. Ноябрь 1937—декабрь 1938 гг. (Мин-во иностр. дел СССР). М., 1981. 2. *Документи* и материалы кануна второй мировой войны. 1937—1939. В 2-х т. Т. 2. Январь—август 1939 г. (Мин-во иностр. дел СССР). М., 1981. 3. Жуковский А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1991. 4. Загоруйко М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург» (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). М., 1980. 5. *Замечания* и предложения к генеральному плану «Ост» // Сов. Россия. 1989. 22 июня. 6. *Застольные беседы* в ставке Гитлера (июль 1941—июль 1942) // Новая и новейшая история. 1992. № 4. 7. Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку другої світової війни // УІЖ. 1991. № 9. 8. Кульчицький В. Р. Між двома війнами (1921—1941 рр.) // УІЖ. 1991. № 8. 9. Переаданова В. С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. М., 1982. 10. Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах. М., 1991. 11. Субтельний О. Україна: Історія. К., 1991. 12. *Правда*.

Надійшла до редколегії 11.06.93

Л. М. БЕСОВ, В. Б. КАЛИНОВСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ ВПЛИВУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ НА НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ РОЗВИТОК ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ (1976 — 1985 рр.)

В умовах, коли незалежна Україна робить важкі кроки в майбутнє, глибоко усвідомлюється вся складність і неоднорідність наслідків її минулого. Приступаючи до дослідження теми, яка винесена в заголовок, автори враховували декілька аспектів. Перший. Компартія України як складова частина КПРС не мала самостійного впливу на проблеми науково-технічного прогресу. Будучи ядром держави, КПРС виробляла політику у вказаному напрямку зокрема, яку по вертикалі від центру і до трудового колективу включно проводила

Компартія України через свої структури. Другий аспект. Вибрані нами хронологічні рамки не випадкові: вони охоплюють на перший погляд один десятирічний період керівної ролі Компартії України. Ми вважаємо, що період з 1976 р. до початку 80-х рр. слід вважати частиною застійних часів, як це загальноприйнято. А наступний за ним — кризовий період в усіх сферах суспільства. В деяких випадках автори виходять за вказані хронологічні рамки. Такий підхід допоможе, на наш погляд, шляхом узагальнення і аналізу документів та інших джерел зробити порівняльний аналіз того, що проголошувалось, і того, що реально досягнуто. Третій аспект. Вибір трудових колективів як об'єкту дослідження пояснюється тим, що саме в їх діяльності і досягнутих результатах проглядається той ідеологічний, науково-технічний і культурний ґрунт, на якому плекалась надія на розв'язання багатьох соціальних проблем. Правдива картина цього і дає можливість оцінити ефективність впливу Компартії України на ключову проблему сучасності — науково-технічний прогрес.

Інтереси України в сучасних умовах вимагають об'єктивного аналізу стану справ на дільниці, яка розглядалась головною підмогою інтенсифікації народного господарства. На протязі останніх десятиріч вчені вже намагались досліджувати проблему через керівництво її рішенням з боку партійно-державних структур. В обмежених рамках публікації всебічно розглянути ці праці неможливо. Але найбільш значні з них, де висвітлена історіографія партійного керівництва, зробимо змогу відзначити. З одного боку — це праці монографічного плану [9, 10, 13, 16], з другого — дисертаційні дослідження [8, 11, 12, 14, 15, 17].

Висвітлюючи керівну роль усіх партійних ланок від ЦК до партійної групи, дослідники прагнули розкрити механізм проведення партійних вказівок. І хоча ними використана велика джерельна база, наголос зроблено на позитивному досвіді. Це стосується роботи на дільницях по підвищенню творчої активності трудівників, інтеграції науки і виробництва, мобілізації трудових колективів на економію і бережливість. В період написання робіт до 80-х рр. автори не мали можливості використовувати критичний матеріал. Тому не мали змоги розкрити складність і суперечливість в здійсненні тих чи інших аспектів науково-технічного прогресу. Існуюча система не була заінтересована в тому, щоб

дослідження виходили за ідеологічні межі. В останніх роботах хоча і використаний критичний матеріал, але в них абсолютизована керівна роль вищих органів правлячої партії. Перебільшені оцінки в реалізації на підприємствах і галузях планів механізації і автоматизації виробництва, використання організаційних заходів, спрощені можливості вітчизняної науки і т. д. Крім того, відсутність науково обгрунтованих підходів з розкриттям усіх суперечностей і недоліків не дає можливості витягнення уроків з минулого, внесення пропозицій щодо удосконалення науково-технічного розвитку не тільки на державному рівні, але і на рівні трудового колективу. Державна система, ядром якої була КПРС (Компартія України — її складовою частиною), не була спроможною спиратися на вчених-суспільствознавців і вдосконалювати свою діяльність у сферах народного господарства.

Автори свідомо не цікають літератури, яка відноситься вже до періоду перегляду поглядів на монопольне право правлячої партії впливати на ефективність науково-технічного розвитку, розкриття необхідності переходу до ринкових відносин. Це тема окремого дослідження. В запропонованій читачам публікації робиться спроба всебічного аналізу партійного впливу на окремі найважливіші напрямки науково-технічного прогресу, які залишаються актуальними для України. Ці напрямки — одна з складових частин соціальної політики самостійної держави.

Командно-адміністративна система, основу якої в Україні складала КПРС і Компартія України, ще з початку 70-х рр., коли сповільнились темпи економічного розвитку, а з цим і розв'язання соціальних проблем, прагнула покращити стан справ перебудовою форм управління і методів господарювання. Як показав аналіз і узагальнення архівних даних та інших джерел, партійні органи усіх рівнів були захоплені прийняттям багаточисленних постанов щодо стимулювання діяльності підприємств шляхом спеціалізації та неокерування, розширення їх справ і відповідальності за кінцеві результати господарювання, науково-технічного прогресу. За 1976—1985 рр. тільки Компартія України прийняла більше 30 таких постанов. Все це свідчить про те, що партійно-державне керівництво усвідомлювало необхідність перебудувати управління народним господарством із збереженням надбудови над трудовими колективами

як керівних партійних структур, міністерств і відомств. Практично зміст прийнятих постанов не враховував інтересів трудових колективів. Продовжувалось «закріпачення», міністерства не змінювали своїх функцій. Вони були перешкодою на шляху трудових колективів в надбанні ними різноманітних форм власності на засоби виробництва, в співробітництві з підприємствами і не тільки держави, але і з зарубіжними партнерами. Функціями галузевих відділів партійних комітетів усіх рівнів був передбачений по суті дубляж функцій державних і господарських структур. В Компартії України, наприклад, до 75 % усіх питань від загальної їх кількості розглядалось по проблемах ефективності виробництва, економії і бережливості, прискорення науково-технічного прогресу [5, ф. 1, оп. 32, спр. 1573, спр. 34]. Результатом такої діяльності було те, що прийняті в ЦК рішення йшли по вертикалі через місцеві партійні органи і первинні парторганізації, зобов'язуючи колективи виконувати прийняті в кабінетах науково-необґрунтовані і нічим не підкріплені гасла. Важливо відзначити і те, що своєю владою партійні структури нав'язували такий же стиль профспілковим і комсомольським, іншим громадським формуванням, створювали видимість демократії на виробництві, покладаючи на останніх відповідальність за те, що не могло аж ніяк сприяти підвищенню його ефективності. На фоні такого керівництва партійні організації трудових колективів звинувачувались в слабкій роботі з кадрами, відсутності належної вимогливості і принциповості і т. ін. Це, як вважалося, було основною причиною простоювання нової техніки, невикористання технологічних новинок. В 1982 р. в Україні тільки 20—25 % об'єднань кожної галузі досягли приросту показників, які в 2—3 рази перевищували приріст економічних показників окремо узятих самотійно працюючих підприємств. Решта об'єднань працювала на рівні самотійних, в окремих випадках і значно гірше [18, с. 217].

Таким чином, можна зробити висновок, що ефективність партійного керівництва розвитком форм і методів господарювання в рамках командно-адміністративної системи стримувало повнокровний розвиток господарської самотійності трудових колективів, досягнення ними високих кінцевих результатів. Що стосується подолання такої обмеженості здійсненням удосконалення виробничих відносин, якісного оновлення виробничих сил з

впровадженням оренди, кооперації та інших більш досконалих форм господарювання, то вони в документах партійних та державних органів не передбачались.

Матеріальну основу, серцевину господарської діяльності, всієї економічної діяльності держави, як відомо, складає науково-технічне оновлення виробництва. Це є головною підоймою соціально-економічних перетворень, гарантом прогресу суспільства. Стан справ в галузі науки в розглядуваний нами період займав, судячи по аналізу партійних документів і публікацій в пресі, можливо, навіть більшу увагу, ніж пошук форм і методів управління та господарювання. Як показало вивчення, на всіх заходах, що проводились партійними комітетами (ЦК, обкомами, райкомами партії) та парторганізаціями великих підприємств, з роботою яких ознайомились пошукувачі, обговорювались проблеми впровадження досягнень науки і техніки, управління науково-технічним прогресом, підпорядкування його соціальному прогресу. Одним з ключових напрямків цього процесу став масовий рух в Україні за скорочення важкої і малокваліфікованої праці. В зв'язку з цим загальнодержавне значення набула ініціатива трудових колективів Запорізької області. Комплексна система скорочення ручної праці в усіх галузях промисловості області передбачала залучення до розв'язання проблем науковців, винахідників, раціоналізаторів та інженерно-технічних працівників. Організуючу роль в розповсюдженні цього почину виконували партійні, профспілкові, комсомольські організації. Ведучими в здійсненні програм стали трудові колективи виробничих об'єднань «Запоріжтрансформатор», «Моторобудівник», автозаводу «Комунар» [2, ф. 102, оп. 9, спр. 917, арк. 81; ф. 3073, оп. 11, спр. 20, арк. 117].

Цей досвід був широко розповсюджений в усіх галузях народного господарства. Усіма засобами свого впливу Компартія України прагнула покращити стан справ в цьому напрямку. Стурбованість викликало те, що досвід запорізьких колективів проводився директивним шляхом навіть там, де для його втілення не було відповідних умов (матеріальної бази). На самому великому підприємстві Вінниці — підшипниковому заводі — в допоміжному виробництві і в середині вісімдесятих років $\frac{4}{5}$ усіх працюючих жінок виконували роботу, яка з успіхом могла бути механізована і полегшена. І в цілому в промисловості області після відповід-

них рішень партійних органів мало що змінилось на краще з ручною працею. А на хімічному заводі обласного центру її рівень навіть зріс [3, ф. 136, спр. 109, арк. 48—50, 52; ф. 3073, оп. 11, спр. 142, арк. 53].

Порівняльний аналіз показав, що прийняті організаційно-політичні та інженерно-економічні заходи не виконувались. Кількість робітників в промисловості України, які були зайняті важкою ручною працею, зменшилась за рік всього на 1 %. Низькими темпами цей процес здійснювався в промисловості Київської, Донецької, Тернопільської, Волинської, Житомирської областей [5, ф. 1, оп. 32, спр. 1948, арк. 29]. Організаторська робота Компартії України не стимулювала вирішення вказаної гострої соціальної проблеми на шахтах Донбасу. В сімдесяті роки половина шахтарів України працювала на важких і ручних роботах. Але і до середини вісімдесятих років вони не одержали надійної техніки для видобутку вугілля в тонких пластах, в яких видобувалось 60 % всього донецького вугілля [6, 1985, 29 окт.].

Одним з напрямків скорочення ручної та важкої праці в виробництві України в розглядуваний нами період було впровадження робототехніки. Роботизацією виробництва був позначений новий етап науково-технічної революції в світі. Застосування роботів вимагало раціонального використання кваліфікованих кадрів, забезпечувало значне підвищення продуктивності праці. Робототехніка, працюючи в різноманітних середовищах, не знає втоми, вирішує проблему багатозмінної роботи, підвищує коефіцієнт завантаження і ритмічності виробництва, покращує якість виробів і веде до зниження їх собівартості. На Львівському виробничому об'єднанні «Райдуга» робот з електронним обладнанням працює біля гарячих печей видувальником, виконує роботу, яка раніше покладалась на 50 робітників [7, 1988, 7 січня].

ЦК Компартії України, щоб привернути увагу до проблеми роботизації виробництва, на семінарі секретарів парторганізацій познайомив їх з досвідом такої роботи в виробничому об'єднанні «Автоваз». Створенням роботів і робототехнічних комплексів в Україні займалось більш 20 інститутів і конструкторських бюро. В 1982 році підприємства виробили 327 автоматичних маніпуляторів. Загальна кількість роботів в про-

мисловості складала 500 одиниць, а потреба в них була в 10 раз більшою [5, ф. 1, оп. 32, спр. 1999, арк. 23].

На підприємствах України були намічені плани, згідно яких і передбачалось здійснити програму роботизації виробництва під контролем місцевих партійних органів і з участю первинних парторганізацій. До цього були залучені ради сприяння науково-технічному прогресу, вчені науково-дослідних і навчальних закладів. Цілеспрямовано ця робота велась на промислових підприємствах Одеси, Вінниці, Дніпропетровська. Однак, як показало дослідження, роботизація в Україні багато в чому проявилась з негативної сторони. Погоня за «модою», «шаблонний» підхід виявили економічну безграмотність кадрів керівних партійних органів і, в першу чергу, спеціалістів підприємств. Останні не заперечували проти формального втілення робіт у виробництво. На підприємствах Вінниці, Харкова, Дніпропетровська планувалось за п'ятирічку виготовити і впровадити по 1—2 роботи. Розпорошеність виготовлення окремих деталей на багатьох підприємствах, що здорожувало їх вартість, перешкоджувало уніфікації. Це не тільки приносило збитки підприємству, але й не вирішувало соціальну проблему скорочення ручної праці. Срок окупності перевищував нормативні строки майже в 2 рази [3, ф. 136, оп. 78, спр. 16, арк. 6, 11].

Таким чином, розпорошеність коштів на виготовлення і впровадження робототехнічних засобів не вела до корінної зміни положення на виробництві. В цілому, звітність партійних колективів по районах, областях була вражаючою по кількості одиниць робототехніки. Економічний ефект вкрай низький.

В досліджуваній період в Україні під керівництвом і при безпосередньому контролі ЦК Компартії України була розгорнута діяльність по реконструкції і технічному переозброєнню підприємств машинобудування в Запорізькій, Харківській, Донецькій, Закарпатській та інших областях. ЦК партії до дрібниць вивчав технічний стан, втручався в технологічний процес, заслуховував звіти керівних партійних, господарських органів, приймав рішення, які, на його погляд, могли б сприяти спорудженню об'єктів виробничого призначення, покращенню організації виробництва, матеріально-технічного забезпечення будівельних об'єктів [5, ф. 1, оп. 32, спр. 1827, арк. 23—24; спр. 1875, арк. 1, спр. 1884, арк. 1, 2, 4, 18—19]. І це в деякій мірі сприяло тому, що

вже в дванадцятій п'ятиріччі в Україні почали видавати продукцію біля 700 виробничих потужностей і об'єктів [1, с. 110; 5, ф. 1, оп. 32, спр. 2104, арк. 27].

Разом з тим вивчення архівних документів дає можливість зробити висновок, що, виконуючи керівні функції на дільниці реконструкції і переозброєння виробництва, впровадження виробничих потужностей, партійні комітети використовували так званий «технократичний» стиль, займались по суті справи невластивою їм роботою. Некомпетентність втручання знімала відповідальність з керівних кадрів, спеціалістів за виконання і якість робіт. Повне освоєння нових технологій після завершення планів технічного переозброєння перевищувало нормативні строки в 2,5—3 рази [1, с. 110].

Наслідком такого керівництва стало те, що в промисловості Вінницької області, наприклад, 40 % активної частини основних виробничих фондів фізично були непридатні до якісної роботи. Більше половини в структурі промисловості становили підприємства харчової, легкої, місцевої промисловості. Спрямовуючи кошти на реконструкцію і технічне переозброєння, галузеві міністерства не потурбувались про виділення належної їх частини на створення нормальних умов для працюючих [3, ф. 136, оп. 78, спр. 16, арк. 8; ф. 2955, оп. 11, спр. 134, арк. 3—4].

На Харківському заводі «Серп і молот» був зведений виробничий корпус з новітнім устаткуванням для виробництва двигунів на сучасний комбайн «Дон». В ньому почали працювати 300 робітників. Однак тут не передбачалось умов соціально-гігієнічного призначення. Взимку робітники тут вимушені були працювати в зимовому одязі. На заводі збільшилась кількість професійних захворювань, зріс травматизм, знизилась культура виробництва. За рік народному господарству було недопоставлено продукції на 30 млн карбованців, 27 тисяч двигунів. Знизилась їх якість, зросли втрати від браку [4, ф. 124, оп. 13, спр. 22, арк. 31, 49—50, 72].

Послідовне проведення дослідження на основі аналізу документів і матеріалів дає можливість стверджувати, що ефективність впливу Компартії України в 1976—1985 рр. на досягнення високих економічних показників трудовими колективами, їх науково-технічний і соціальний розвиток була низькою. На наш погляд, це пояснюється двома причинами. Перша: Компартія України взяла на себе невластиві їй функції. Втручаю-

чись в господарські справи, виконувала це невміло, знімала відповідальність з керівних кадрів і спеціалістів. Друга причина: вона загубила почуття політичної гостроти до потреб і настроїв працюючих. Це перешкодило їй вибрати пріоритети, що і привело до зниження соціальної активності людей, падіння її не тільки авторитету, але і вихід з політичної арени.

Який же урок з минулого? В умовах реформування і переходу до ринкових відносин на сучасному етапі розвитку держави значення має вивірена, звільнена від помилок політика структурної перебудови економіки, науково-технічного розвитку. При цьому роль держави, як регулятора цих процесів, не тільки не зменшується, а навпаки — зростає. При цьому першочергове значення має соціальна переорієнтація виробничого і науково-технічного потенціалу, прискорене розв'язання таких невідкладних питань, як продовольче забезпечення населення і будівництво житла, розвиток здоров'я і освіти, виробництво товарів народного вжитку, інших проблем, пов'язаних з працею і побутом людей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Матеріали XXVII съезда Коммунистической партии Украины*. К., 1986.
2. Державний архів Запорізької області.
3. Державний архів Вінницької області.
4. Державний архів Харківської області.
5. *Центральний Державний архів громадських об'єднань України*.
6. *Правда*.
7. *Правда Украины*.
8. *Белоусов Л. Ю.* Научно-техническое творчество работников промышленности Украины (на материалах партийных организаций): Автореф. дис... д-ра ист. наук. К., 1990.
9. *Буяч И. В.* Труд становится творческим. К., 1987.
10. *Гайдуков Л. Ф.* Партийное руководство экономикой развитого социализма (на материалах Украинской ССР). К., 1981.
11. *Губа А. В.* Участие молодежи Украины в решении задач научно-технического прогресса в 80-е годы: критический анализ: Автореф. дис... канд. ист. наук. Х., 1991.
12. *Кардеш А. А.* Критический анализ деятельности партийных организаций Украины по развитию новых форм труда в промышленности в 80-е годы: Автореф. дис... канд. ист. наук. Х., 1991.
13. *Лихолет А. В.* Важнейшие задачи экономической стратегии: из опыта партийных организаций Украины по ускорению научно-технического прогресса в промышленности. Львов, 1983.
14. *Николаенко И. И.* Деятельность КПСС по внедрению в промышленное производство достижений науки, техники и передового опыта в условиях развитого социализма (на материалах Украинской ССР): Дис... д-ра ист. наук. К., 1981.
15. *Порненко Г. К.* Партийное руководство трудовыми коллективами в процессе сооружения народно-хозяйственных объектов: опыт, проблемы, уроки (на материалах Украинской ССР): 1961—1985 гг. Дис... д-ра ист. наук. К., 1989.
16. *Хилько В. А., Гриценко И. П., Дрибнойход Е. Ф.* На крутом переломе: социально-экономические аспек-

ты перестройки. К., 1988. 17. Черная М. В. Историография партийного руководства развитием промышленности на Украине в 1971—1980 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. Х., 1989. 18. Чумаченко Н. Г. Развитие производственных объединений в промышленности: Вопр. теории и практики. К., 1983. Т. 1.

Надійшла до редколегії 28. 05. 93

Г. І. ГАВРИЛЮК

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ І ПОШУК ШЛЯХІВ ЇЇ СТВОРЕННЯ: ІДЕЇ І РЕАЛЬНІСТЬ

В умовах стрімкого розвитку процесів національного і культурного відродження, становлення України, як демократичної незалежної держави, велике значення набуває питання формування національних Збройних Сил. Це пов'язано з тим, що інститути національної армії є тим каменем в фундаменті, відсутність якого робить нестійкою всю будівлю державності.

Ідея створення української армії вперше виникла восени 1989 року [3; с. 3] і паралельно розроблювалась двома самостійними гілками демократичного руху. Слідуючи в руслі загальнодемократичного руху дрібні партії національно-радикального спрямування типу УРП, УНДП, УНП восени 1989 року — весною 1990 року включили вимоги створення національної армії в свої програми, не порушуючи питання про засоби її створення [4; с. 67, 128—130, 30]. Але лідер цього руху — Народний Рух України, — дотримуючись компромісних позицій відносно незалежності України в цей період, обмежувався вимогою прийняття паліативної міри в військовій сфері — неспущення проходження громадянами України строкової служби за її межами, тим і визначив єдину позицію загальнодемократичного руху.

Паралельно цьому руху розвивався стихійний рух патріотично настроєних українських офіцерів, який виливався в виникнення військових комітетів в різних містах України. Перший такий комітет виник восени 1989 року в м. Харкові. Очолив його Петро Недзельський [2]. Із середовища цих комітетів вийшли перші концепції створення української армії. Їх авторами були В. Пилипчук, В. Лазоркін, В. Чечило, А. Кошель [1]. Літом—восени 1990 р. офіцерський рух зімкнувся з

загальнодемократичним. Речовим добутком цього об'єднання стало створення Військової колегії Руху, яка вибрала кращі сили як офіцерських комітетів, так і самого Руху. Цією колегією була вироблена синтетична концепція створення національної армії, яка базувалась на принципі еволюційного перетворення частин Радянської Армії в армію України на основі законодавчих рішень Верховної Ради України в результаті компромісів між різними політичними силами; переговорів з керівництвом СРСР і збереження боєздатності військ. Ця концепція стала офіційною платформою опозиції в Україні. Альтернативні проекти С. Родюка, який пропонував створювати армію України паралельно Радянській, і А. Шмило — побудову армії на основі національної гвардії, створеної на основі внутрішніх військ [1], були відхилені. Військова колегія Руху розробила і низку законопроектів, конкретизуючих зміст концепції.

До літа 1991 р. була підготовлена теоретична база для пропагандистської роботи в частинах Радянської армії в Україні. Але Рух сам не міг вести агітацію в армії, так як це визначило б її політизацію. Тому Рух підтримував ініціативу військових комітетів щодо створення для цієї цілі спеціальної організації — Спільки офіцерів України (СОУ).

Перша спроба утворення СОУ була сприйнята ще в жовтні 1990 року на Львівській конференції військових комітетів, потім на початку 1991 року проводилась конференція в Києві, яка мала на увазі таку ж саму мету. Заради конспірації вона називалась «економічною», тоді ж був створений Центр військових організацій в Києві. Але всі спроби без допомоги Руху виявились неспроможними. Лише допомога міцної рухівської організації зробила можливим зібрати 27 липня 1991 р. І (IV) з'їзду офіцерів — громадян України, на якому і було прийнято рішення про створення Спільки офіцерів України. Уже в 1991 р. були створені організації СОУ у всіх областях України і в Республіці Крим.

СОУ ставила перед собою безліч завдань, до розробки історії української армії включно. Однак головних питань визначилось два: консолідація зусиль офіцерів на створення власних Збройних Сил і соціальний захист військовослужбовців. Прискорення процесів суверинізації в Україні після серпневих подій 1991 р. в Москві створили сприятливі умови для діяльності

Спільки: з серпня 1991 р. СОУ могла співпрацювати з Міністерством оборони України.

Спілька офіцерів України відіграла домінуючу роль в справі розробки концепції оборони і розбудови Збройних Сил і пакета законопроектів щодо військових питань. Головним чином, силами Спільки було організовано виконання рішень Верховної Ради України щодо недопущення виводу техніки, озброєння і військового майна за межі України. СОУ внесла помітний внесок в справу недопущення конфліктних ситуацій в процесі приведення військ до присяги на вірність народу України, в боротьбу з корупцією в Збройних Силах. Велику увагу Спілька офіцерів приділяє питанням комплектування армії патріотично настроєними офіцерськими кадрами і військово-патріотичному вихованню Збройних Сил на українських національних військових традиціях.

В плані другого питання: соціального захисту військовослужбовців, СОУ ще не реалізувала свій потенціал. Спроба проводити свою політику через державну структуру — комітет по соціальному захисту військовослужбовців при кабінеті Міністрів України виявилась невдалою. З початку 1993 р. СОУ розробила свою економічну програму, головною ланкою якої є створення суспільного українського національного фонду соціальних гарантій військовослужбовцям і ветеранам Збройних Сил [5].

Зусиллями Міністерства Оборони України, Спільки офіцерів України та інших організацій до 1993 року багато зроблено в плані реалізації концепції розбудови Збройних Сил. Але успішність діяльності в різних сферах побудови армії має різну степінь.

В теоретичному плані: в Україні створена сучасна законодавча основа для створення армії. Її єдиний недолік — необґрунтоване закріплення в законі деяких обмежень щодо засобів забезпечення воєнної безпеки: без'ядерного статусу і позаблоковості.

В технічному плані: здійснено підпорядкування військ Україні, створена система управління військами, іде їх реорганізація і скорочення. Прорахунки в зовнішній політиці зірвали план створення ВМС України на основі сил Чорноморського флоту.

Будівництво ВМС, всупереч концепції оборони і побудови Збройних Сил, іде паралельно існуючому Чорноморському флоту.

В кадровому плані: більшість офіцерського корпусу в Українській армії, як і раніше, складають громадяни інших держав, що не відповідає закону «Про громадянство України». Відсутня можливість для масового повернення в Україну її офіцерів, які проходять службу в арміях держав СНД.

В ідеологічному плані: ідейні основи української армії не розроблені, в зв'язку з протидією деяких політичних сил, котрі мають сильні позиції в вищих структурах державної влади України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Архів Військової Колегії Народного Руху України.*
2. *Доценко А. Українській армії — бути! // Зах. кур'єр. 1990. 22 серп.*
3. *Русначенко А. М. На шляху до національної армії. К., 1992.*
4. *Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. К., 1991.*
5. *Щодо економічної програми СОУ: Резолюція пленуму СОУ від 30 січ. 1993 р. // Народ. армія. 1993. 12 лют.*

Надійшла до редколегії 10.05.93

О. М. БЕРДНІК, М. Л. ДУБРОВСЬКИЙ, О. М. КУЦЕНКО

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Профспілковий рух України пройшов у своєму розвитку тривалий історичний шлях від примітивних, роздроблених, схильних до консерватизму та професійної вузькості організацій робітничого класу до найбільш масової суспільної організації, яка може стати одною з базових структур самоврядування народу. Профспілки України, будучи тривалий час невід'ємною складовою частиною командно-адміністративної системи, на початку 90-х рр. вичерпали свої можливості та, зштовхнувшись з низкою нових проблем, вступили у добу глибокої кризи.

До числа проблем, з якими зштовхнувся на сучасному етапі не тільки профспілковий рух, а й усе суспільство, треба віднести, насамперед, зростання безробіття, знижування рівня життя, погіршення медичного та соціального забезпечення, нестача харчування, зростання соціальної нерівності, поява великої кількості самотніх і бездомних людей та іншими гострими соціальними проблемами.

Головне питання, яке зараз стоїть перед профспілковими організаціями України,— це визначити, яким чином вони повинні ефективно та конструктивно діяти, щоб перехід до ринкової економіки одночасно був зорієнтований на задоволення потреб людей праці, на створення умов для забезпечення необхідного рівня зайнятості та соціального прогресу. У зв'язку з цим виникають нові серйозні питання: чи достатні профспілкові структури, що існують сьогодні для виконання нових завдань, наскільки накопичений у ході історичного розвитку арсенал форм та методів профспілкової діяльності відповідає новим умовам, як подолати ідеологічну та організаційну відокремленість профспілкового руху, поставити на перше місце усієї профдіяльності захист інтересів людини, а не їх інтерпретацію профспілковими лідерами? Автори цієї статті спробували торкнутися даних проблем.

Нині серйозна криза довіри трудящих України до традиційних структур профспілок викликана насамперед надмірним одержавленням профспілок. Це знайшло своє відображення в копіюванні структури органів господарчого управління. Склалася громіздка, багатоступінчаста система, зорієнтована здебільшого на штатних працівників, що і підірвало народний характер профспілок як організації масової, громадської та демократичної. Сьогодні саме життя потребує установа нових форм та принципів взаємовідносин професійних спілок з державними, господарчими та іншими органами управління. При цьому профспілки повинні мати право «вето» на управлінські рішення різних рівнів, а також право на застосування таких форм та методів роботи, як пред'явлення меморандумів, організацію референдумів, проведення мітингів, демонстрацій та страйків.

Профспілковий рух в сучасних умовах потребує нових концептуальних підходів. На шлях розроблення таких підходів стали не тільки профспілки України, але також Росії, Закавказзя, балтійського, середньозіатського та інших регіонів. В опублікованих програмних документах чітко просліджуються два головних напрямки вирішення проблем подальшого розвитку профспілкового руху [1].

Профспілки ряду регіонів, деякі галузеві профспілки шукають шляхи перебудови профруху в контексті активного переосмислення ролі та місця традиційних

структур профспілок, повороту до суттєвого посилення захисної функції, відмовлення від непритаманних їм обов'язків, активізації демократичних засад в діяльності профспілок, подолання відчуження їх від мас.

Інший шлях вирішення проблем пропонують деякі нові об'єднання в профрусі, які проголошують себе «вільними», «незалежними» з орієнтовкою на Міжнародну Конфедерацію Вільних Профспілок (МКВП), Загальну Конфедерацію Праці (ЗКП) та інші міжнародні профоб'єднання. Вони об'являють про повний розрив зі структурою профруху, загострюють увагу на регіональних, національних та сепаратистських аспектах в профрусі.

В умовах конфронтації, що складається, профспілкам України треба було виважено та всебічно підійти до розробки своєї самостійної позиції. Під час цієї роботи і сталося їх об'єднання в Федерацію незалежних професійних спілок України. В жовтні 1990 р. відбувся Установчий з'їзд незалежних профспілок України, на якому було прийнято Концепцію профспілкового руху. В цій Концепції було здійснено спробу врахувати соціально-психологічні аспекти підготовки населення до переходу до ринкових відносин, визначити відношення профспілок до роздержавлення, створення багатоукладної економіки, приватизації, сформулювати форми профспілкових дій в умовах загострення ситуації на ринку праці, поставити цілі в справі захисту економічних інтересів трудящих в сфері заробітної платні [2, с. 50].

Розстановку сил в профспілковому русі України показали звіти та вибори в профспілках в 1989, 1990, 1991 рр. Збори та конференції відбулися в 674471 профгрупі, в 91785 цехових та в 121611 первинних профорганізаціях, в 1390 міських, районних та в 344 обласних організаціях галузевих профспілок [3, с. 5].

Звітно-виборна кампанія проходила в складній та неоднозначній обстановці. На її зміст та результати виборів справили вплив не тільки громадсько-політична ситуація, поглиблення демократизації та гласності, але й загострення кризових процесів в економіці, напруга в міжнародних відносинах.

Звіти та вибори глибше висвітили також процеси, які відбуваються в самих профспілках. Найбільш рельєфно проявилася тенденція до справжнього зміцнення самостійності первинних організацій. Майже кожен з

4,5 млн членів профспілок, які виступили на зборах, пропонував конкретні заходи щодо підвищення авторитету профспілок, посилення ролі первинних профорганізацій у здійсненні захисних функцій, поглиблення демократизації внутрішньоспілкового життя. Вони вимогливо та об'єктивно оцінили роботу профорганів, які звітувалися. За їх пропозиціями незадовільну оцінку одержали 5 територіальних комітетів профспілки вугільної промисловості, Київський райком профспілки працівників державних закладів (Полтава), а також 678 профкомів, 1096 цехкомів та профбюро, 1990 профгрупоргів [3, с. 8].

Аналіз підсумків звітів та виборів показує, що на багатьох зборах та конференціях зіткнулися не лише різні погляди на роль профспілок. Їх трибуна використовувалась і для відкритої боротьби за вплив на трудящих. Представники неформальних організацій часто висловлювали думку про безпорадність профспілок, звинувачували їх в усіх труднощах нинішнього часу існуючі ланки політичної системи. Вони також намагалися поставити політичні питання у порядок денний деяких зборів та конференцій, у тому числі на конференції профспілки працівників агропромислового комплексу та великих підприємств.

Прагнення політизувати профспілки виявилось також під час роботи Київської міської міжспілкової конференції. Деякі її делегати вимагали включити в постанову формулювання про захист профспілками політичних інтересів трудящих.

В більшості випадків делегати висловлювалися проти цього і давали аргументовану відсіч таким проявам [3, с. 28].

Під час звітів та виборів в Дніпропетровській, Донецькій, Львівській та Миколаївській областях лунали заклики до створення різноманітних «вільних» профспілок, «незалежних» об'єднань та інших самостійних робітничих організацій. У Харкові виникла неформальна організація, що претендувала на роль альтернативи профспілкам під назвою «Незалежна робітнича спілка». Зміст її декларації майже повністю збігався з платформою профспілок області. На Львівському заводі «Алмазінструмент» робітникам пропонувалося створити «Комітет робітничого захисту» замість профкому [3, с. 35].

В цей же період під натиском первинних організацій відбувалися структурні зміни в галузевих профспілках республіки. Були відтворені 18 обкомів профспілки працівників зв'язку. Вийшов із складу Київського міськкому профспілки працівників народної освіти та науки та одержав статус обкому об'єднаний комітет профспілки Академії наук України. Розкололася Львівсько-Волинська територіальна організація профспілки робітників вугільної промисловості. За вимогою членів профспілки шахт, розташованих в Волинській області, був створений Волинський терком профспілки області [3, с. 48].

Пропозиції та критичні зауваження виступаючих на зборах та конференціях здебільшого стосувалися проблем людини, захисту її прав та законних інтересів. Разом з тим аналіз документів ФНПУ за 1990—1992 рр. показує, що незалежні профспілки України різко звужують можливості реалізації своїх захисних завдань, втрачають потенціал впливу на громадську думку з [1]. Так, головним засобом реалізації профспілками своїх захисних функцій в умовах дії ринкових механізмів стає колективний договір, який регламентує умови використання праці. Проте попередня практика залишила громадській свідомості уявлення про бездієвість колективних договорів. Соціологічне дослідження по темі «Соціальна захищеність трудящих», що було проведено у Києві, Одесі, Хмельницькому та в районних центрах Хмельницької області і охопило 1744 членів профспілок України, демонструє, що в більшості випадків профспілки не змогли реалізувати свою захисну функцію. Відстоюючи свої права, опрошувані звертаються не до колективного договору — первинного документа, не до законодавчого акту, а до нетрадиційних методів: до збору підписів під колективними вимогами (57 %), до демонстрацій (57 %), та страйків (29 %). Кожному третьому з тих, що взяли участь в дослідженні, протягом року доводилося зустрічатися з обмеженням своїх законних прав та інтересів. Більш як 36 % з них нікуди не зверталися за допомогою, тому що «добиватися правди» вважають за марну трату часу та сил. Лише 28 % відповіли, що їм вдалося добитися свого, 8 % заявили, що їх становище погіршилося після звертання в державні або громадські органи [14].

До цікавих висновків прийшли деякі автори, коли аналізували зміст «Очерков истории профессиональ-

них союзів Української ССР» [11]. Розглядаючи об'єми різних сторін функціональної діяльності профспілок України в 80-ті роки, а потім, співставляючи ці об'єми, вони показали, що в реальній профспілковій діяльності реалізовувалося скоріше уявлення про профспілки як про школу виконання державних функцій, ніж про школу захисту інтересів трудящих [7, с. 24]. Ось таким чином в «Очерках истории» викладалися різні функції профспілок: школа об'єднання — 1,1 %, об'єму відповідного розділу книги, школа управління — 0,1 %, школа господарювання — 1 %, школа солідарності — 2,9 %, школа захисту інтересів трудящих — 3,8 %, школа виконання державних функцій — 1,2 %, організація виховання — 4,6 % [7, с. 25].

Серед форм роботи профспілок в ці роки найбільша кількість сторінок була присвячена соціалістичному змаганням — 15,2 % об'єму, виробничим нарадам та пропаганді передового досвіду — 1,3 %, колективним договорам — 2,4 % об'єму [7, с. 26]. Мабуть, це відповідає реально накопиченому досвіду, осмисленому та викладеному в «Очерках истории». Це відповідає і тій базі реального інструментарію, з яким професійні спілки України прийшли до своєї перебудови.

У наявності очевидна невідповідність між накопиченим потенціалом реалізації захисної функції профспілок, зокрема у сфері укладення та виконання колективних договорів, та визнанням колдоговору головним засобом реалізації інтересів трудящих.

Відсутність розробленої теорії захисної діяльності профспілок в поєднанні з ринковими механізмами економічного розвитку іноді призводить до спроб огульного заперечення всієї світової захисної практики профспілок, до тверджень про те, що профспілки є антиринковою монополістичною силою. Так, в деяких працях [12] стверджується, що «багато завоювань профспілок позбавили економіку гнучкості, маневровості» і тому профспілки та ринок несумісні.

В інших роботах висловлюються міркування про те, що західні зразки виробничої демократії в нашій ситуації, при наших традиціях та успадкованих стереотипах дадуть зовсім не той ефект. Наші власники навряд щоб відразу стали поступливими. А це означає неконтрольоване посилення експлуатації, повернення до первинних форм капіталістичних відносин «власник — найманий робітник» [10].

На наш погляд, профспілки в умовах ринкових відносин покликані виконувати роль зрівноважуючої сили. Тиск профспілок на адміністрацію «зсередини» підприємства є таким же важливим компонентом сучасного ринкового господарства, як і тиск конкуренції «ззовні». Саме в результаті такого подвійного тиску у адміністрації буде заблокований шлях як до підвищення цін, так і до зниження заробітної платні, і таким чином залишається лише єдиний шлях — до технічного прогресу.

Однак від часу проведення I Установчого з'їзду Федерації незалежних професійних спілок України (жовтень 1990 р.) негативні процеси в розвитку профспілкового руху продовжували зростати. Після проголошення незалежності України була цілком зліквідована однопартійна система, почалася перебудова виконавчої влади, проведення економічних реформ, поглибилася криза виробничої сфери. В результаті профспілки опинилися віч-на-віч з парламентом, Президентом, з Кабінетом Міністрів. І оскільки досвіду, практики вирішення завдань в таких умовах не було, належні контакти між профспілковими та владними структурами були відсутні, профспілки почали здавати свої позиції.

За останні роки на Україні було прийнято ряд законодавчих актів, які значно обмежили права профспілок. Так, найбільш масова організація позбавлена сьогодні законодавчої ініціативи, участі в нормуванні праці та заробітної платні, права нагляду за безпекою праці, участі в вирішенні індивідуальних трудових спорів. Заблоковано прийняття Закону про профспілки.

Таким чином, був розгорнутий активний наступ на права профспілок. Здійснюються спроби дискредитувати профспілки.

Профспілкові організації на місцях не захотіли миритися з таким становищем. Починається рух за скликання II з'їзду Федерації незалежних профспілок України.

Другий (позачерговий) з'їзд Федерації незалежних профспілок України відбувся в Києві в листопаді 1992 року. З'їзд був скликаний по настійній вимозі більшості членських організацій Федерації. На з'їзд було обрано 1268 делегатів, які представляли усі 65 членських організацій [15, с. 2].

Перед з'їздом стояла головна мета — переглянути стратегію та тактику дій профспілок в умовах ради-

кальних змін в суспільстві. В численних виступах делегатів було прямо заявлено, що профспілки ніколи не примиряться зі спробами певних політичних сил, окремих діячів та владних структур «покласти їх під прес влади», вести подальший наступ на права трудящих, обмежуючи законотворчі, захисні та інші функції профспілок [15, с. 28].

На з'їзді були прийняті основоположні документи — Програма та Статут Федерації профспілок України. Було прийнято рішення іменувати найбільше на Україні об'єднання профспілок — Федерація профспілок України. В Програмі знайшла своє відображення нова соціальна роль профспілок. В цьому документі проголошено, що профспілки є організації, що виражають та забезпечують захист економічних, соціальних, трудових, духовних, а при необхідності і політичних інтересів членів профспілок, людей найманої праці взагалі [15, с. 17].

В цілому в цих документах були закладені нові концептуальні підступи щодо ролі та місця профспілок в суспільстві, зокрема повернення до їх природної соціальної ролі як організацій захисту прав та інтересів людини праці та визначенні найважливіших пріоритетів у цьому напрямку, таких, як соціальне страхування, охорона праці, колективні договори, контроль за мінімальною заробітною платнею, гнучкою політикою зайнятості і т. ін.

Таким чином, нині профспілковий рух України вступив в новий етап, головним змістом якого є його плюралістичність, множинність структур, ідей, центрів. Профспілки України поступово починають перетворюватися у впливову політичну силу суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Документы и материалы Совета Федерации независимых профсоюзов Украины*. 1989—1992 гг.
2. *Документы Учредительного съезда независимых профессиональных союзов Украины*. К., 1990.
3. *«Об итогах отчетов и выборов в профсоюзах Украины»*: Аналитич. обзор. 1992 г. / Поточне діловиробництво кафедри теорії та практики профспілкової роботи Українського філіалу суспільно-економічного інституту.
4. *Уставы объединений и ассоциаций профсоюзов страны*. Х., 1991.
5. *Профессиональные союзы СССР в цифрах: 1905—1989 гг.* Х., 1990.
6. Данилов А., Дубровский М. Политические партии и движения на современном этапе (Россия, Украина). Х., 1991.
7. Зима Н. Сторінки історії профспілкового руху в Україні: погляд із сьогодення. К., 1990.
8. *История профсоюзов СССР: Курс лекций*. Х., 1987.
9. Нестеров А. Перестройка в профсоюзах.

М., 1989. 10. Жарков Б. Профсоюзные права и их международно-правовая защищенность. М., 1989. 11. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. К., 1983. 12. Пирогов Г. Прыжок через пропасть на вороном белом жеребце // Знання-сила. № 1. 1991. 13. Профсоюзы в перестройке (1985—1990). Х., 1990. 14. Профсоюзы Украины. Информационный бюллетень. № 1. 1990. 15. Документы и материалы 11 (внеочередного) съезда Федерации независимых профсоюзов Украины // Профспілки України. 1992. № 3—4.

Надійшла до редколегії 08.05.93

Г. Л. ЗВОНКОВА

ПОЛІТИЧНА ПАЛІТРА УКРАЇНИ

Сучасне цивілізоване суспільство не може ефективно функціонувати без політичної демократії, яка, в свою чергу, неможлива без багатопартійності. Саме вона відіграє, як показує світовий досвід, стимулюючу роль в здійсненні економічних і політичних реформ, є важливим ланцюгом між державою і суспільством в формуванні та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики.

В Україні за останні роки минулого і на початку дев'яностих років на політичну арену в різних регіонах вийшло близько 60 партій, 21 з яких офіційно визнано: Загальна чисельність зареєстрованих, включаючи Рух, близько 130 тис. членів [9, 1993, № 3, с. 29].

Такий інтенсивний зріст кількості політичних формувань за короткий період привернув увагу дослідників. З розкриттям програмних цілей партій і рухів з'явилась значна кількість публікацій на сторінках преси безпосередньо тих, хто займається науково-дослідницькою діяльністю, а також керівних діячів політичних угруповань, народних депутатів. В матеріалах, присвячених висвітленню діяльності партій, розкриваються програмні цілі, форми, методи проведення їх в життя. Слід відзначити, що дослідники використовують, як правило, порівняльний аналіз для висвітлення дій в цілому політичних сил, інші — діяльності своєї партії, інколи — в консолідації з порідненими формуваннями [4, 5, 6, 7, 8].

Незважаючи на те, що чисельність праць названого напрямку значна, все ж вона не відображає історії розвитку і становлення багатопартійності як опозицій-

ного руху представників різноманітних верств суспільства. Важко зробити висновок, на які верстви чи соціальні групи населення партії опирається. Дослідження та інші публікації дають читачеві уявлення про партію тільки через назву. Фактично і на даному етапі розвитку суспільства це закономірно, не показана різниця в досягненні стратегічних цілей. Дослідник розуміє складність висунутих проблем. Пошук відповідей на них затруднений відсутністю багатьох даних, необхідних для узагальнення і висновків.

Вивчення змістовності програм політичних партій, що діяли в Україні до серпня 1991 року, дає можливість чітко виділити їх умовно в дві групи. Першу групу представляла Комуністична партія України. Другу — переважна більшість партій, що виступили опозицією першій. Останню групу об'єднало прагнення боротись за вихід України із складу СРСР, а також за ліквідацію монополії Компартії в управлінні державою. Слід відзначити, що Компартія України не мала власної програми дій, а спільну з КПРС. Опозиційні партії мали в своїй більшості чітко визначені програми, які були спрямовані на усунення з політичної арени правлячої партії [1, 1991, № 5, с. 5—128].

Відомо, що погіршення в останні роки минулого десятиліття і перші роки нинішнього економічного і соціального становища привело до загострення громадсько-політичної атмосфери і мали вирішальний вплив на досягнення мети опозиційних сил, підтриманих значною частиною населення. Після серпневих подій 1991 р. Комуністична партія України перестала існувати. З цього періоду слід відзначити деякі характерні деталі в діяльності політичних угруповань. Перша проявилась в боротьбі цих сил в Верховній Раді України. Роль партій як ланки між державою і соціальними групами населення не виконується. Представники партій, відстоюючи прийняття програм економічного та соціального напрямків, законопроектів не тільки не узгоджують своїх намірів з виборцями, але навіть і не інформують їх про свою діяльність. І це не дивлячись на те, що більшість обіцяного виборцям залишилось в гаслах передвиборної компанії. Сьогодні можна стверджувати, що таке відношення багато сприяло відвертанню великої кількості прихильників, які раніше симпатизували і підтримували ту чи іншу партію.

Після проголошення незалежності України, що стало рубежем в завершенні розвитку партій, вони виконали свою основну програмну ціль — Компартія України перестала існувати. Опозиційні їй партії почали розпадатись. Характерним в цьому плані стала доля самої впливової і найбільш масової організації — Руху. В грудні 1992 р. він фактично розпався [3, 1992, 8 груд.]. Для того, щоб запобігти остаточному розпаду, зникненню з політичної арени багато партій прагнуть набути дальшого розвитку і впливати на політичне життя шляхом об'єднання. Саме цим можна пояснити об'єднання партій в «Новій Україні» [2, 1993, 16 берез., с. 2—3].

В даний час в Україні знову спостерігається сплеск антикомунізму. У відповідь на кроки в відродженні Компартії деякі політичні течії оформились в антикомуністичний фронт. Це, безумовно, звузило спектр політичних сил до двох напрямків, як це було до проголошення незалежності Української держави. З однієї сторони стають комуністичні, з іншої — антикомуністичні сили. Ці сили представлені трьома течіями.

1. Партії соціалістичної орієнтації. До них належить соціалістична і відроджувана комуністична партії, а також окремі групи молоді. Вони виступають за розвиток держави по соціалістичному шляху.

2. Партії ліберально-демократичного напрямку. Сюди відносяться ліберально-демократична партія, Спілка промисловців, об'єднання «Нова Україна». Їх мета — побудова держави на принципах загальнодемократичних засад розвитку.

3. Партії національного відродження держави. Це Рух, УРП, ХДП та інші. Вони відстоюють ідею соборної незалежної держави.

Таким чином, можна стверджувати, що за останні роки закладено підвалини багатопартійності в Україні. Говорити про сформовану системи багатопартійності передчасно гадається тільки тому, що діяльність політичних сил не забезпечила головної своєї функції — політичної стабільності суспільства і гарантій соціального захисту його громадян. Політичні сили ще деякий час переживатимуть період свого ставлення, будуть шукати найбільш ефективні шляхи впливу на формування майбутньої державності України. Серед них найбільш впливовими стануть дві-три політичні партії, як це сталося в цивілізованих країнах світу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Комуніст України*.
2. *Голос України*.
3. *Время*.
4. *Бадзьо Ю.* Від дисидента до лідера партії // *Трибуна*. № 4. 1991.
5. *Базовкін Є.* Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // *Політика і час*. № 5. 1991.
6. *Дзюба І.* Україна на шляху державоутворення // *Сільські вісті*. 1992. 28 серп.
7. *Литвин В.* Ліві, праві і центр: про партії і рухи України // *Політика і час*. № 4. 1992.
8. *Партія як форма політичної організації суспільства* // *Політика і час*. № 1. 1992.
9. *Політика і час*.

Надійшла до редколегії 23.05.93

О. В. МИЛОВИДОВА, Н. С. СЕРЬОГІНА

СТАН БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Сучасне цивілізоване суспільство не може ефективно функціонувати без багатопартійності. В демократичній державі політичні партії виступають як важливіший, а часом й вирішальний елемент політичної системи. Справжня багатопартійність — ось у чому зацікавлена демократична держава. Партії є посередником між владою та народом, відбитком політичної волі мас, впливають на формування суспільної думки, стимулюють активну участь громадян в політичному житті держави. Партії виконують три важливіші функції: акумулятора настроїв, побажань людей, трансформатора їх у відповідні партійні вимоги та гасла, генератора нових ідей по вдосконаленню суспільного життя. Не випадково командує окупаційними військами союзників в Японії після другої світової війни американський генерал Макартур впровадив там багатопартійність наказами.

Багатопартійність є потребою й самого суспільства, бо вона найважливіша умова політичної стабільності: втрачену однією партією владу підбирає інша, та життя продовжується без торохкання або зворушень.

Врешті, багатопартійність важлива й для самих партій. Лише наявність конкурентів в боротьбі за владу, лише загроза втрати влади може примусити партію постійно бути в чудовій «спортивній» формі. Адже одна з важливіших причин політичного краху КПРС — це її монополія на владу, яка призвела до догматизму в теорії, бюрократизації її структур, виродженню керівництва.

Багатопартійність в Україні вже стала реальністю суспільно-політичного життя. На початок 1993 р. в країні було зареєстровано 23 партії, які подають досить повний політичний спектр — від надто правих до надто лівих. Існують навіть екзотичні партії, такі, як аматорів пива, другий конгрес якої відбувся у Харкові на початку 1993 р.

Досить широко представлений украї правий фланг політичного спектру України. Це такі націонал-радикальні партії, як Українська національна партія, Соціал-національна партія України, Українська консервативна республіканська партія, об'єднання Державна самостійність України, блок партій — Українська національна асамблея та інші [1; 6]. Але експерти розцінюють шанси націоналістів не дуже високо, більш того, як мінімальні. Вони не численні. У більшості партій нараховується лише кілька сотень членів. Ці партії не користуються підтримкою широких кіл населення, бо їх пріоритетом є інтегральний націоналізм, націоналістична диктатура, пошуки внутрішніх та зовнішніх ворогів, антисоїські настрої, антисемітизм та інше. Це різко відрізняється від пріоритетів народу.

Націонал-радикальні партії були та є регіональними, вони базуються в Західній Україні. До того ж вони роз'єднані. В Україні діє біля десяти націоналістичних партій, груп, які неодноразово вживали заходів до об'єднання. Але багаточасового союзу не вийшло, тому що, коли частина партій підтримує державну владу, охоче з нею співробітничать, інша частина — категорично проти, одночасно треті вимагають реалізації гасла «Україна для українців», а четверті вважають, що головне — відданість Українській державі. Багато енергії націоналісти витрачають на боротьбу між собою. І останнє — в них нема, безумовно, суспільно визнаного лідера, популярної особи, внаслідок чого між націоналістами йде дріб'язкова особиста суперечка. Але, можливо, це буде виправлено з поверненням в Україну відомого з минулому дисидента В. Мороза.

Не треба також недооцінювати націонал-радикалів. Вони в нормальних умовах не мають шансів, майбутнього, кризова ж ситуація — це їх живильне середовище. Не треба обманюватися їх малочисельністю. Достатньо десяти ультрарадикалів, щоб створити в місті нестерпні умови. До того ж націоналісти не такі вже й слабкі, бо вони мають значні кошти на численні

видання, регулярні подорожі за кордон. Не може не бентежить і відношення до них влади, незрозуміла терпимість до вилазок УНСО, коли у Львові вони періодично картають Російське товариство ім. О. С. Пушкіна, єврейський культурний центр, або в Києві, де вони здійснили «героїчний» напад на беззахисних монахів Києво-Печерської Лаври, або постійні інциденти в Харкові. Усі ці та багато інших випадків проізволю так і не отримали належної офіційної оцінки, не були публічно засуджені вищими посадовими особами країни.

Більш монолітний вигляд мають партії правого центру — націонал-демократичні: Рух, Українська республіканська партія, Демократична партія України, Українська селянсько-демократична партія, дві християнсько-демократичні партії та інш. Власне партії цього напрямку сьогодні намагаються визначити внутрішню та зовнішню політику України, курс сучасного керівництва держави. Одначе, зробивши багато для досягнення незалежності України, пробудження національної самосвідомості, духовного відродження України, ці партії зараз переживають не кращі часи. Практично не росте їх чисельність. УРП за рік поповнилась усього на 1,5 тис. членів [3, 1993, 5 трав.], до того ж для партії важливою проблемою залишається дефіцит інтелектуальних сил, малочисленне її представництво у східних та південних регіонах країни. Так, в Харківській області партійна організація УРП має біля 200 членів. УРП, як і багатьом іншим партіям цього напрямку, для завоювання авторитету на сході та півдні України треба буде переглянути свої програмні положення. Це торкається тези про панування прав нації, а не людини, вимоги виходу з СНД, досить високої ступені централізації державного керування, унітарного устрою України, значних оборонних витрат, що погіршить становище громадян, ефективності економічної реформи [2, 1993, 12 берез.].

Так і не зуміла знайти своє місце у політичному житті країни ДПУ, тому все частіше в її колах обговорюється питання про об'єднання або з УРП, як це було на II з'їзді ДПУ (але УРП заявила про готовність об'єднатися духовно, а не організаційно), або з ПДВУ, або про створення Об'єднаної демократичної партії України [7]. Усе це не дає надій говорити про райдужні перспективи ДПУ.

Більшість партій національно-демократичного напрямку переслідують розколи. Вихід з Руху після III з'їзду (лютий—березень 1993 р.) М. Гориня та І. Драча примусив багатьох експертів говорити про те, що час Руху пройшов, тому що через протиріччя він вичерпав себе. Мабуть, остання спроба врятувати Рух була зроблена на його IV з'їзді, який відбувся наприкінці 1992 року. На цьому з'їзді Рух прийняв розгорнуту програму державного будівництва України. Небагато партій в країні мають такий детально опрацьований та сбалансований програмний документ. На IV з'їзді Рух фактично здобув статус політичної партії. Але й цей останній з'їзд не уникнув розколу, на нього не була допущена за надмірний націоналізм група зі Львова (очолювана В. Морозом), покинула з'їзд делегація Харківського Руху [2, 1992, 18 груд.]. Зараз в Україні діє два Рухи — один на чолі з В. Чорноволом, інший — суспільно-політичний рух на чолі з І. Драчем та М. Поровським.

УРП теж переслідують розколи. У травні 1992 р. на III з'їзді з партії вийшли прихильники С. Хмари та заснували Українську консервативну республіканську партію, вже на початку 1993 р. керівництво УРП заявило про розформування ним Тернопільської міської та районної організацій, про блокування їх рахунків у банках та виключенні кількох членів цієї організації за спробу створити фракцію.

Незважаючи на, здавалося б, непогані перспективи, селянсько-демократична партія так і не перетворилася в масову (її чисельність трохи більша 4 тис. чол.). Фахівці вважають причинами цього: радикалізм гасел УКДП, несумісних з характерними рисами селянства — поміркованістю, здоровим глуздом та здоровим консерватизмом. До того ж партія займається більш політикою, ніж економічними селянськими проблемами [8]. Здається, за останній час партія це зрозуміла. Її останній, III з'їзд (березень 1993 р.) всерйоз почав займатися пекучими проблемами села [3, 1993, 19 берез.].

Зіткнення з численними проблемами внутрішнього життя штовкають партії до необхідності створення об'єднань, блоків, фронтів. Влітку 1992 р. був створений Конгрес національно-демократичних сил, який одразу став предметом обговорення у пресі. Офіційною метою КНДС була оголошена необхідність консолідації сил для боротьби за відставку уряду Фокіна та розпуск

парламенту, але він заявив про свою солідарність з державним курсом пануючих кіл та про відмову від опозиції Л. Кравчуку, що дало змогу експертам говорити про заснування «партії» Кравчука. До того ж, враховуючи малочисленність партій, роз'єднаність їх зусиль, подібні об'єднання мають добрі перспективи в упередженні майбутніх виборів.

В лютому 1993 р. біля 30 партій та рухів, від ультраправих до лібералів, раніш непримиримих, вирішили об'єднати свої зусилля та створили антикомуністичний фронт України [3, 1993, 6, 23 лют.; 5, 1993, 11 лют.]. Тоді, по пекучих слідах, багато хто в Україні вирішив, що наприкінці націонал-демократи зважили на досвід історії. Усі попередні спроби закінчувались невдачею не тільки під тиском зовнішнього ворога, але із-за внутрішніх незгод. Тим не менше, більшість експертів вже в лютому вважали, що ААФУ не буде реальною силою, залишиться ще одним голосним заходом, та не більш. Тому що дуже різні, навіть відверто ворожі одне одному організації з'єдналися, єдине, що їх об'єднало — антикомунізм. Фронт почав розпадатися одразу ж після свого створення. Не погодившись з тим, що до складу ААФУ ввійшли недемократичні організації типу УНСО, про вихід заявили ХДПУ, ліберали, «зелені».

До сьогоднішнього часу в зародковому стані перебувають партії центру — ліберальні: Ліберально-демократична партія, Ліберальна партія, Партія демократичного відродження України, Партія зелених України, Громадянський конгрес України та ін. Зміцніють вони не швидко, бо їх соціальна база — третій стан, який лише народжується в Україні. Враховуючи пріоритети цих партій — панування волі та прав людини над національними, релігійними, класовими, партійними та іншими правами, правова держава, децентралізація влади, широке самоврядування регіонів, федеративно-земельний устрій України, зміцнення СНД — вони, безумовно, мають добрі шанси, але в майбутньому [5, 1993, 21 січ.].

Не стала насправді серйозною силою партія «зелених» України. Сьогодні її чисельність стає 3,4 тис. Це пояснюється як об'єктивними причинами — економічна криза (світова практика свідчить, що зоряний час «зелених» приходить тоді, коли в суспільстві вирішені усі ґрунтовні економічні проблеми, лише багаті країни можуть дозволити собі серйозно займатися екологією),

та її суб'єктивними — діяльність партії, а точніше — її бездіяльність, призвела до зневіри багатьох захисників природи.

Великі надії покладалися на об'єднання політиків, підприємців, партій ліберально-демократичного та соціально-демократичного напрямку — «Нову Україну». Але вона навіть після свого II з'їзду (березень 1993 р.) залишилася досить аморфною коаліцією [3, 1993, 16 берез.]. Прогнози аналітиків про перспективи «Нової України» значно відрізняються. Частина з них стверджує, що діячі «Нової України» остаточно розійдуться. Вже після II з'їзду ліберали, кадети, партія вільних селян заявили про свої розбіжності з іншими та про створення ліберальної фракції в «НУ». Другі — що на її базі можливе створення політичної партії. Треті вважають, що «НУ» залишиться коаліцією, що зовсім непогано. Політичні об'єднання на відміну від політичних партій мають право на комерційну діяльність, що, безумовно, допоможе «НУ» на виборах.

Ще слабшим є лівий центр, партії соціал-демократичного та соціально-демократичного напрямку. Соціал-демократична партія та Об'єднана соціал-демократична партія на сьогоднішній день малочисленні, не мають яскравих осіб, досить слабо проявили себе у політичному житті України. Але за останній час спробували перехопити ініціативу кілька нових партій. На початку 1993 р. про себе заявили Партія праці України [2, 1993, 7 квіт.], Трудовий конгрес України [3, 1993, 30 берез.].

Оскільки у партій цього напрямку досить приваблива програма (пріоритет прав людини, посилення міського самоврядування, федеративно-земельний лад, тісний зв'язок економічних реформ з соціальними гарантіями, розвинуті соціальні програми, велика роль держави в економіці на період проведення антикризових дій, прогнозований та обґрунтований перехід до ринку та ін.), можна говорити про непогані перспективи цих партій в майбутньому.

Досить сильно представлений лівий фланг політичного спектру України — комуністичні партії. Оформились вони пізніше інших партій. Дуже стрімким та раптовим був хід історії: розпад СРСР, заборона КПУ, надто глибокий шок визвало це у лівих. Але цей період був коротким. Зараз лівий фланг швидко заповнюється комуністичними партіями та угрупованнями: соціалістична партія України, селянська партія, Союз кому-

ністів України, відроджується Комуністична партія України [3, 1993, 17 берез.].

Не можна недооцінювати їх здібностей, вони мають реальні шанси повернутися до влади. На них працює ускладнення економічної ситуації, зuboжіння населення, загальна незадоволеність народу, якому брежнєвські часи здаються ледве не раєм, нудьга за минулим — учорашнім днем, цінами, можливостями, розчарування, невідтворені очікування та надії. У цих умовах звичні лозунги комуністів — вся влада Радам, обраним за територіально-виробничим принципом, зупинити спад виробництва, пріоритет суспільної та колективної власності, керівна роль державного сектора в економіці, земля — власність народу, виключення безробіття та інш. — приваблюють багатьох. Про це свідчить той факт, що на сьогодні найбільш численна в Україні партія — Соціалістична (50 тис. чол.) та відроджена КПУ (своє членство підтвердили вже 60 тис.). Ці партії спроможні досить швидко відновитися, враховуючи притаманну їм традиційну партійну дисципліну та звички масової ідеологічної роботи.

Для цього маютьесь й матеріальні кошти. За деякими оцінками, на території СНД активно працюють від 600 до 1000 фірм та компаній, створених на партійні кошти [4, 1993, 1 квіт.]. Не треба забувати про те, що динаміка політичного процесу — це завжди маятник, особливо в часи кризи, коли рух маятника різко коливається. Людині в складній ситуації притаманне кидатися з краю в край.

Сьогодні Україна переживає період становлення багатопартійності. Партії до цих пір носять досить фантомний характер. Вони слабкі, малочисельні. Навіть за самооцінкою лідерів партій, загальна чисельність партійців не перевершує 170 тис. чоловік, і тому вплив їх на суспільство незначний. Чисельність усяких партій помітно перевершує кількість керівників, масштаб особи яких відповідав би поставленим ними завданням. Політична карта України зараз дуже строката, без переваги якогось одного кольору. Однак не можна не бачити слабкості політичного центру, але ж в демократичних країнах саме він — опора стабільності. Некерований бум створення дрібних партій є об'єктивним процесом. Партії ще пройдуть крізь розколи, роздріблення на догоду чийсь амбіціям, тимчасові союзи, жорсткий політичний відбір. Процес становлення багатопартійності буде

складним та довгим. Треба ще як мінімум 2—3 виборчих кампаній, щоб багатопартійність в Україні перетворилася у багатопартійну систему. Лише тоді політичне життя в країні набуде стабільності та почнеться впорядкована зміна партій біля влади.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. К., 1991. 2. *Время*. 3. *Голос України*. 4. *Известия*. 5. *Киевский вестник*. 6. Білоус А. Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд // *Сучасність*. № 6. 1992. 7. Литвин Д. Демократическая партия Украины // *Политика и время*. № 2. 1991. 8. Украинская крестьянско-демократическая партия // *Политика и время*. № 6. 1991.

Надійшла до редколегії 23.05.93

В. І. ТАНЦЮРА

ПОЛІТИЧНА КРИЗА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР І ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Досвід будівництва соціалізму в СРСР, не дивлячись на окремі його успіхи, по кінцевому результаті виявився негативним. Найважливіший елемент способу життя радянського суспільства на протязі десятиріч — це тоталітаризм.

Нова політична, економічна і соціальна стратегія, розпочата квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, здавалось, була виходом із ситуації, яка створилась. Правляча партія намагається розробити цілісну концепцію так званої перебудови, яка включала в себе як критичний аналіз становища в країні, так і формування нової політики. Проте формування нового політичного мислення проходило з великими труднощами. Воно не зуміло повністю звільнитися від спадщини сталінізму і брежнєвізму.

У перші роки перебудови громадсько-політична думка давала полегшену трактовку того, що з нами відбулося в післяреволюційні роки, особливо в 20—30-ті рр. Не враховувалась вся глибина переродження соціального життя суспільства, яке тоді відбулося. В суспільстві стверджувалась поверхова уява — кліше про «деформації соціалізму». Головне звинувачення за них пред'являлось Сталіну. Прив'язка всього, що відбулось під час правління Сталіна, лише до одного цього імені, дало в результаті полегшену формулу всього буття.

Деяким кроком уперед в усвідомленні суспільством того, що з ним сталося після революції, була ідея пов'язати *«деформації соціалізму» з адміністративною системою, а не з окремою особою.* Але саме основне і суттєве для розуміння того, що відбулося в країні, усвідомлено пізніше. Це геноцид, який здійснювався або за класовою, або за національною ознакою, або який поєднував обидві ці ознаки. Мова йшла про ліквідацію класів, націй як про елемент способу життя. Для реалізації цих планів створювалась система карного апарату зі штатом репресивної бюрократії, специфічним інструментом управління якої було пряме насильство. *Нова бюрократія була тоталітарною.* Вона принципово відрзнялась від авторитарної і раціонально-буржуазної бюрократії.

Ідея соціалізму була трансформована в ідею влади. Абсолютна влада вступила в суперечність з моральними і правовими нормами демократичного будівництва. Відбулась підміна мети. Орієнтири були взяті не на людину, а на створення адміністративно-бюрократичної системи під керівництвом КПРС. Розвиток суспільства йшов не в бік декларованого соціалізму, а в напрямку все більшого зміцнення партійно-бюрократичного і адміністративного апарату по феодальному зразку. Це призвело до втрат гуманістичних ідеалів соціалізму. Все суспільне життя визначалось не об'єктивними законами, а суб'єктивними планами. Соціалізм побудувати насильно неможливо. Великі цілі можуть здійснюватися тільки вільними людьми. Історичне минуле говорить про те, що пройдений етап розвитку країни не можна *вважати соціалізмом.* Ніякого відношення до нього не мала й Україна.

Після 1985 р. для України з'явилася надія на злам існуючого тоталітарного устрою, виникла можливість національного відродження, досягнення свободи й незалежності. З самого початку перебудови в республіці значно активізувалась творча енергія мас. Під тиском невдоволення мас у ряді областей республіки змушені були піти у відставку перші секретарі обкомів партії, деякі керівники державних установ і великих підприємств. Адміністративно-командна система гальмувала будь-які прогресивні починання. Особливо негативну роль в політичному житті республіки на той час відіграв перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький. Він був найбільш одіозною постаттю епохи

застою, прихильником політики лакування стану справ, ігнорування національних інтересів, беззастережного слідування курсу Центру, нетерпимості до демократичних сил України. Населення України довгий час було переконане в необхідності відставки В. Щербицького, але вона відбулася лише у вересні 1989 р.

Відчутні зміни в політичному житті України відбулися під час виборів до Верховної Ради України та місцевих Рад народних депутатів у березні 1990 р. Вони сприяли зростанню суспільно-політичної активності людей завдяки вдосконаленню виборчої системи, певної альтернативності у висуненні кандидатів у депутати. У голосуванні взяли участь більше 31 млн виборців, або біля 85 % їхньої загальної кількості. На 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало близько 7 тис. кандидатів — у середньому по шість-сім чоловік на одне місце. В результаті виборів депутатський корпус значно поновився. До складу Рад було обрано чимало кандидатів у депутати від різних політизованих організацій, які вважали себе представниками демократичної альтернативи офіційним властям. Проте переважну більшість депутатських місць здобули представники державного й партійного апарату, господарські керівники різного рангу. Серед депутатів не виявилось жодного рядового колгоспника, вкрай обмаль робітників, лише 13 жінок. Склад Верховної Ради України далеко не відповідає соціальному складу держави.

Головним завданням Верховної Ради є розробка й прийняття законодавчих актів, спрямованих на поліпшення економічного становища республіки, піднесення рівня життя народу, правове забезпечення реформ тощо. Серед законів, які вже прийнято, особливо важливі — про зміни й доповнення до Конституції, про вибори народних депутатів, про мови в Україні, про державний суверенітет і про незалежність України...

Проте ускладнень і труднощів в роботі Верховної Ради виникло більше, ніж передбачалось. Уже в перші дні її засідань виразно проявилась відсутність парламентського досвіду, загострення відносин між групою «239» і Народною радою, блокування ними важливих рішень з питань економічної і політичної реформи, загострене протиставлення різних підходів у вирішенні питань будівництва незалежної держави. Намагання Верховної Ради на чолі спочатку з В. А. Івашко, а по-

тім з Л. М. Кравчуком і І. С. Плющом добитися злагоди в українському парламенті, знайти найбільш сприйнятливі форми компромісу між двома блоками депутатів особливих результатів не дали. Верховна Рада не змогла визначити чіткі орієнтири державного устрою, до цього часу не прийняла нову Конституцію, затягнула обговорення й прийняття законів про перехід до ринку, майже втратила контроль за виконанням прийнятих нею ж рішень. Відсутність у багатьох депутатів державної дисципліни, елементарної культури, втрата тісних зв'язків зі своїми виборцями, захоплення меркантильними справами призвели до різкого падіння авторитету Верховної Ради України. У червні 1993 р. 64 % опитаних киян виголосили недовіру Верховній Раді, страйкуючі шахтарі Донбасу, 20-тисячний мітинг жителів Харкова і інші зажадали її розпуску. Верховна Рада не стала відчутною противагою для утвердження авторитарного режиму президентських структур. Фактично Ради на місцях відсторонені від влади, структури виконавчої влади отримали жорсткі повноваження, більші навіть, ніж були колись у райкомів. Уряд України на місцях не мав ніякої опори. В Україні сформувалось двовладдя, яке привело суспільство до глибокої політичної кризи. Появу її нібито своєчасно помітили і Верховна Рада, і Президент, і засоби масової інформації. Зокрема, Президент розпустив ще восени 1992 р. Державну Думу, хоча зберіг всі інші підрозділи президентської влади. І тільки 24 червня 1993 р. з метою усунення паралелізму в роботі адміністрації Президента України та Кабінету Міністрів України ліквідовано такі президентські структури, як соціально-економічну раду, комісії з питань науки і політико-правових питань, по зв'язках з міжнародними фінансовими установами та апарати радників відповідних установ (Голос України, 1993. 26 черв.). Верховна Рада згодилась надати на деякий час законотворчі права Уряду країни. Але практична ситуація в Україні від цього не покращилась. Зв'язано це з тим, що особливістю сучасного етапу політичного розвитку посттоталітарної України являється, що сьогодні відбувається трансформація політико-владних відносин, які склалися в рамках радянської системи, в нові владно-політичні відносини демократичного типу. Унікальний симбіоз помірковано-президентської і радянської республіки продемонстрував свою неефективність і привів до серйозної кризи у становленні

демократичних політико-владних відносин. Прямим наслідком кризи соціального управління стало *політичне відчуження* значної частини населення. В першу чергу це зв'язано з тим, що в суспільстві майже відсутня опозиція. Бо вона не організована політичними партіями.

В Україні в кінці 80-х — на початку 90-х років в різних регіонах виникло близько 60 партій, 21 з яких офіційно визнано. Загальна чисельність зареєстрованих, включаючи Рух, близько 130 тис. членів.

Вивчення змісту програм політичних партій дає можливість розподілити їх умовно на дві групи. Першу групу представляла Комуністична партія України. Другу — переважна більшість партій, що виступили опозицією першій. Останню групу об'єднало прагнення боротись за вихід України зі складу СРСР, а також за ліквідацію монополії Компартії в управлінні державою. Слід відзначити, що Компартія України не мала власної програми дій, а спільну з КПРС. Опозиційні партії мали в своїй більшості чітко визначені програми, які були спрямовані на усунення з політичної арени правлячої партії. Після серпневих подій 1991 р. Комуністична партія України перестала існувати. Через консерватизм значної більшості членів ЦК, їх відрив від рядових комуністів, ігнорування національних інтересів і догідництво перед Центром вона опинилась в глибокій політичній кризі. В результаті була підтверджена відданість застарілим догмам і стереотипам, а ідея демократичної платформи про кардинальну демократизацію і реформування партії була зустрінута відверто вороже. Компартія України, якою уже керували консерватори В. Івашко і С. Гуренко, не змогла вийти зі складу унітарної КПРС і знайти своє місце в процесі будівництва незалежної Української держави. В рішенні принципових питань життя республіки ЦК КП України вірою і правдою служив імперському Центру. Особливо яскраво це проявилось в підтримці секретаріатом ЦК спроби державного перевороту. Це послужило приводом для заборони Указом Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. діяльності Компартії республіки. Цей державний акт означав кінцевий крах тоталітарної моделі партії. Проте бездоганним і з політичної, і з правової точки зору назвати його важко. Адже до перевороту мала відношення тільки вища інстанція республіканської партійної номенклатури. Багаточисельні первинні партійні організації зали-

шилися збоку. Цей факт підтвердила ще в травні 1992 р. Генеральна Прокуратура України. Але реакція Верховної Ради України настала тільки через рік, що явно негативно вплинуло на політичну стабільність в Україні. Хоча основне не в цьому.

Головний урок у тому, що життєздатними в постоталітарному суспільстві будуть лише ті політичні структури, які мають в своїй основі загальнолюдські цінності і досягнення сучасної цивілізації, ведуть до демократичного громадянського суспільства, гарантують економічну, політичну і духовну свободу, стимулюють ініціативу, забезпечують соціальний захист і достатній рівень життя народу. Перспективною може бути лише та політична партія, в основі діяльності якої лежать не соціальні утопії і прожекти, а науковий, прагматичний підхід до оцінки суспільних процесів, відповідність політичних рішень реальним тенденціям і масштабам історично нових проблем, життєвим інтересам людей.

Не слід забувати про те, що широкі маси народу, відвернувшись від Компартії республіки, взагалі втратили інтерес до політичних партій. Тому багато з них не мають чіткої соціальної опори, малочисельні та безперспективні. Не випадково, коли Компартія України перестала існувати, опозиційні їй партії почали розпадатись. Характерно в цьому плані стала доля самої впливової і найбільшої організації — Руху. В грудні 1992 р. вона фактично розпалася. Для того, щоб запобігти остаточному розпаду, зникненню з політичної арени, багато партій прагнуть набути дальшого розвитку і впливати на політичне життя шляхом об'єднання. Саме цим можна пояснити об'єднання партій в «Новій Україні».

Деякі партії і політичні об'єднання в складний для себе час зробили основну ставку на антикомунізм, сплеск якого особливо активно став проявлятися з весни 1993 р. В зв'язку з цим популярність політиків демократичного гатунку різко пішла на спад. Вони втрачають в громадській думці найсильнішу свою якість — право апелювати до народу, і, як і раніше, розраховують його отримати з допомогою антикомуністичної кампанії. Головне ж в тому, що вони заряджені енергією конфлікту. Виходячи з нього, націонал-демократи намагаються розділити людей, повернути країну на шлях самовбивства, як колись це зробили більшовики. Інстинкт самозбереження затуманив в них інстинкт

збереження народу і спокою в суспільстві. Такі політики бажають не правди, а правоти, що далеко не одне й те ж. Вони змушують майже три мільйони чоловік, які були в компартії, до самозвинувачення, повертаючи суспільство, таким чином, в період інквізиції. Партії в образі їх лідерів і активу не бажають розуміти, що політична боротьба має культивовану здібність зберігати стан громадського миру і весь час живуть пошуком ворога.

Ознака політичного життя 1992—1993 рр. — політична війна у Верховній Раді, створення антикомуністичного, антиімперського фронту. Судячи з усього, антикомунізм в Україні на протязі деякого часу піднімався на рівень державної політики. Про це говорять такі факти, як проведення форуму АФФ в Палаці культури «Україна», виступ на ньому віце-прем'єра М. Жулинського, присутність представників адміністрації Президента та інших державних органів. Кістяк фронту склали КНДС, одним з керівників якого став працівник адміністрації Б. Тернопільський. Проти нагнітання антикомуністичної істерії публічно виступив тільки Голова Верховної Ради І. Плющ, за що зразу ж перетворився у «ворога демократії».

Така звууженість в політичній діяльності привела до того, що зараз практично немає реальних партій і рухів, які могли б суттєво впливати на прогресивні зміни в суспільстві, взяти на себе відповідальність за економічні реформи. Різко падає і без того невисокий їх рейтинг.

Партійні активісти поспішають, доки існує хоч яка-небудь політична аура, створити собі полігон повноцінного і незалежного існування. Організаційні кроки в українському партійному житті, як правило, випереджають змістовні програми, включаючи розробку стратегії і тактики, хоча б на середню перспективу. Перманентно обираються, а точніше — призначаються делегати, проводяться з'їзди, симпозиуми, конференції, створюються і розпадаються політичні блоки і коаліції, за якими фактично стоять одні й ті ж групи людей. В результаті суспільство приводиться в стан політичної надруги.

Таким чином, можна стверджувати, що за останні роки закладено тільки підвалини багатопартійності в Україні. Передчасно говорити про сформовану систему багатопартійності тільки тому, що діяльність політичних сил не забезпечила головної своєї функції — полі-

тичної стабільності суспільства і гарантій соціального захисту його громадян. Політичні сили, безумовно, ще довгий час будуть переживати період свого становлення, будуть шукати найбільш ефективні шляхи впливу на формування державності України. Проте серед них найбільш впливовими стануть дві-три політичні партії, як це сталося в цивілізованих країнах світу.

Надійшла до редколегії 23.05.93

Л. А. БОРТНІК, В. П. КУЦИНА

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

В останні десятиріччя постійно зростає інтерес до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні. Це пояснюється тим, що суспільство, прагнучи усвідомити сучасні процеси, знову й знову звертається до свого минулого. Вихід України на рівень державної незалежності, культурне відродження потребують вивчення проблем, пов'язаних з розумінням процесу визрівання національної самосвідомості, формуванням особливостей української нації, її духовного, інтелектуального та політичного становища.

Довгий час Україна не мала своєї державності, тому об'єктивні умови для розвитку і функціонування української суспільно-політичної думки були вкрай несприятливі. Протягом століть українському народу довелося жити й боротися за своє існування у складі різних державних систем Східної Європи. У кінці XVII — на початку XVIII ст. частина українських земель — Лівобережна Україна з Києвом, Слобожанщина, Запоріжжя, а також Новоросія і Крим — входила до складу Росії; Правобережжя, Східна Галичина, Поділля перебували під владою Польщі; Північна Буковина та Молдавське князівство залишались під гнітом Туреччини, Закарпатська Україна — Угорщини. Однак таке становище не призвело до втрати єдності українського народу. Іноземне поневолення й гноблення викликали більш інтенсивну консолідацію населення різних місцевостей в єдине ціле, прискорювали визрівання національної самосвідомості і розвиток процесу перетворення української народності в націю.

Суспільно-політичне життя українського народу у складі царської Росії протягом кінця XVII — середини XVIII ст. істотно змінилося. В перший час після Переяславської Ради (1654 р.) Україна мала своєрідне козацько-старшинське самоврядування (військо, суд, податкову систему, митні кордони; на чолі Управління стояв гетьман, який обирався на Генеральній військовій Раді і затверджувався царським урядом, йому належала військова й цивільна влада в Україні). Царський уряд, проводячи централізаторську політику, обмежував економічні, політичні й адміністративні можливості гетьманського уряду. В 1764 р. було остаточно ліквідовано гетьманство, запроваджена єдина для всієї Російської імперії система адміністрації, зруйнована Запорізька Січ. Поширивши дію «Жалованной грамоти» 1785 р. на Україні, царський уряд задовольнив клопотання української старшини про зрівняння її в правах з російським дворянством.

В такій обстановці українська суспільно-політична думка, що розвивалася в тісній взаємодії з російською, була представлена різними напрямками, які відображали інтереси певних верств суспільства — «нового» українського дворянства, міщанства, селянства. Дворянство прагнуло до утворення сильної держави з централізованою верховною владою, яка була б незалежною від церкви та децентралізаторських устремлінь боярства і виконувала б провідну роль у світській політиці Європи та Азії.

Теоретичне обґрунтування централізації Російської держави і перетворення її в абсолютну монархію відображалось у творах прогресивних мислителів кінця XVII—XVIII ст. Певний внесок у це зроблено вихованнями Києво-Могилянської академії, що була головним осередком культурної діяльності в Україні. Серед них особливо слід виділити Феофана Прокоповича (1681—1736 рр.). Професор та ректор Києво-Могилянської академії, глава «ученої дружини» Петра I, державний і церковний діяч Феофан Прокопович належить до числа найбільш видатних мислителів кінця XVII—XVIII ст. Політик і історик, філософ і математик, поет і публіцист — він залишив після себе значну кількість творів, які відносяться до різних галузей знань. В його працях знайшов відображення процес єднання духовних культур російського, українського та білоруського народів. Гарячий поборник возз'єднання України і Біло-

русії з Росією, Прокопович вів ідейну боротьбу проти Ватикану, польських магнатів, єзуїтів, які намагались використати церковну унію не тільки для того, щоб закабалити український та білоруський народи, але й відторгнути їх від Росії. Твори Ф. Прокоповича, написані на рубежі XVII і XVIII століть, в період розкладу феодалізму і зародження капіталізму, відображають всі труднощі і протиріччя процесу переходу.

Життєвий шлях Феофана Прокоповича був непростим. Майбутній мислитель народився у Києві, в сім'ї небагатого купця 7 червня 1677 р. Дитину при хрещенні назвали Єлисеєм (Єлеазаром)*. Оскільки хлопчик рано втрачає батьків, його опікуном стає дядько — професор і ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович [1].

Помітивши допитливість хлопчини, дядько віддає його в початкову 3-річну школу, а потім — до Києво-Могилянської академії. «Порівняно з іншими старанний, кмітливий та обдарований доброю пам'яттю... досяг великих успіхів, перегнав товаришів та ровесників», — пише його біограф Т. З. Байер [1, с. 361]. Після смерті дядька Єлисей змушений був покинути академію й вирушити в подорож з освітньою метою, попутно заробляючи собі на харчування. Пройшовши через безліч європейських держав, він у 1698 р. вже навчається в Римі, в грецькій колегії св. Афанасія. Тут він проводить три роки, звертаючи основну увагу на вивчення історії, літератури, філософії.

Залишивши Рим восени 1705 р., Єлисей знову йде пішки через Європу, «...зазнаючи труднощів та небезпек. Без жодної допомоги та ще й узимку, через брак харчів та запасів у дорозі, він змушений був переносити великі труднощі, які наснагою душі та тіла без жодного нарікання долав» [1, с. 363].

Далі Єлисей постригається в монахи й приймає ім'я та прізвище свого дядька-опікуна і віднині стає Феофаном Прокоповичем. З 1705 року в Київській академії він «...почав викладати науку новим методом, яким і доступним, якими, звичайно, все покоління до гуманізму і великодушності будив» [1, с. 363]. Феофан читає курс поетики, філософію, мистецтво вправного

* Відомі два варіанти біографії Ф. Прокоповича — Т. З. Байера і Рунева Дамаскіна. Перший стверджує, що Ф. Прокопович народився 7 червня 1677 р. і був названий Єлисеєм, а другий доказує, що 9 червня 1681 р. і названий Єлеазаром.

декламування та дискутування, теологію, а з амвону виголошує «безліч слов'янських проповідей».

Ставши професором і ректором Києво-Могилянської академії, Феофан Прокопович поступово виростає у відомого державного, культурного і церковного діяча першої половини XVIII ст., одного з найвидатніших політичних мислителів свого часу. Він перший у нашій країні створює варіант теорії просвіченого абсолютизму, який був результатом застосування теорії природного права і громадського договору до осмислення історії російської державності. Вже в ранніх творах Ф. Прокоповича, написаних під час роботи у академії, містяться ідеї зміцнення світської центральної влади, її незалежності від церкви, які пізніше були розвинені в праці «Слово о власти и чести царской» [5].

З метою обґрунтування необхідності й правомірності існування абсолютної монархічної влади мислитель розглядає питання про державу. Він вважає, що утворення держави передує природний стан, сповнений беззаконних дій людей. Щоб вийти з цього становища, люди складають договір про створення «громадської спілки», яка утворює державну верховну владу. Передаючи свою волю правителю, народ не має права розірвати договір, бо зміст договору і вибір правителя, на думку Ф. Прокоповича, є «божеські настанови». Він використовує теологічні доводи для того, щоб підкреслити непорушність і непохитність єдиної верховно-монархічної влади. Проте договір у Ф. Прокоповича має односторонній характер. Народ виступає виключно як суб'єкт обов'язків і підкорення, суверенітетом він не володіє. Верховним носієм державної влади, за теорією Ф. Прокоповича, може бути лише освічений правитель, який поширенням освіти і розвитком науки сприяє силі держави і добробуту її громадян. Верховний носій державної влади ставився над усіма громадянськими законами, будь-які дії його виправдовувалися, якщо їх метою була «загальнонародна користь», пов'язана з розвитком виробництва [5, с. 115].

Звичайно, розроблене Ф. Прокоповичем учення було далеко від відображення інтересів трудящого народу, ніякого опору державній владі у ньому не допускалося. Разом з тим його теорія сприяла утвердженню пріоритету світського начала, підпорядкуванню церкви державі, секуляризації церковних та монастирських маєт-

ків, подоланню опору боярських та церковних кіл процесам централізації державної влади.

Згодом Феофан Прокопович був викликаний Петром I спочатку до Москви, а потім, в 1721 р. — до Петербурга. Тут він брав активну участь у проведенні церковної реформи, будучи віце-президентом Синоду; займався науковою роботою. У петербурзький період життя Феофан Прокопович уклав «Родословную роспись великих князей и царей российских до государя Петра I», відредагував «Историю императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии включительно» [6]. В цих працях він схвалює Петрові перетворення і відстоює необмежену монархію, вважаючи її найдоцільнішим засобом правління. Його твори проїняті ідеалізацією особи Петра I і водночас турботою про політичну й військову могутність держави.

Таким чином, Феофан Прокопович, видатний мислитель кінця XVII — початку XVIII ст. — залишив помітний слід в історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні і Росії. А його теорія просвіченого абсолютизму, яка відстоювала необмеженість влади самодержця, значно прискорила формування просвітництва, характерними рисами якого були антикріпосницька спрямованість, віра у всесилля освіти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Байер Т. З. Життєпис Феофана Прокоповича. Феофан Прокопович. Філософські твори. Т. 3. 2. Высоцкий Н. Г. Феофан Прокопович и его сотрудники. Русский архив. 1913. № 8. 3. Морозов П. Феофан Прокопович как писатель. Спб., 1880. 4. Ничик В. М. Феофан Прокопович. М., 1977. 5. Прокопович Ф. Слова и речи: В 3-х т. Спб., 1760. 6. Прокопович Ф. Філософські твори. Т. 3. 7. Самарин Ю. Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович. Соч. Т. 5. М., 1880. 8. Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время. Спб., 1868.

Надійшла до редколегії 11.05.93

ЗМІСТ

Макагонов В. В., Руденко Л. О. Проблема розвитку політичної думки в Україні: Харківсько-Київське таємне товариство	3
Головко О. Дореволюційна Слобожанщина: політика и образотворче мистецтво	9
Кислюк К. В. Критика марксизму в сучасній науковій літературі	13
Чудуєнко М. В. Життя та ідеї Д. Донцова	18
Черненко С. А. Кількісний склад і соціальна база організацій партії соціалістів-революціонерів в Україні у 1905—1907 рр.	22
Пчельників М. І., Логвиненко І. А. До питання про більшовицьке розуміння права націй на самовизначення (на прикладі України 1917—1918 рр.)	29
Грицюк В. Є., Древалі Ю. Д. Деякі проблеми незалежності України: погляд меншовиків (1917—1919 рр.)	32
Гавриленко О. А., Логвиненко І. А. До питання про більшовицьку колонізацію України (очима українських політичних діячів)	36
Рубаник В. Є. Про деякі аспекти утвердження однопартійності в системі державного врядування України	43
Рум'янцев В. О. З досвіду роботи сесій Всеукраїнського ЦВК в 20-ті роки	53
Дем'яненко В. М. Українська молодь і інтелігенція напередодні 30-х років	61
Чорна Н. В. Реорганізація управління промисловістю України в умовах утвердження адміністративно-командної системи	64
Олійник М. М. До питання про діяльність профспілок на приватних підприємствах України в 1921—1929 рр.	71
Федорів Є. В., Ненієнко Л. П. Політична культура та аспекти її формування в Радянській Росії	75
Бондарев Є. О., Романов С. Г. Українське питання в колотвороті європейської політики напередодні другої світової війни (вересень 1936—вересень 1939 рр.)	84
Бесов Л. М., Калиновський В. Б. До питання про ефективність впливу Компартії України на науково-технічний розвиток трудових колективів (1976—1985 рр.)	93
Гаврилюк Г. І. Концепція української армії і пошук шляхів її створення: ідеї і реальність	102
Берднік О. М., Дубровський М. Л., Куценко О. М. Актуальні проблеми розвитку профспілкового руху України на сучасному етапі	105
Звонкова Г. Л. Політична палітра України	113
Милосидова О. В., Серьогіна Н. С. Стан багатопартійності в Україні: проблеми та перспективи	116
Танцюра В. І. Політична криза в сучасній Україні: причини, характер і шляхи подолання	123
Бортнік Л. А., Куцина В. П. З історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні	130

Збірник наукових праць

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

№ 381

Редактор *В. Л. Світлична*
Художній редактор *Л. О. Богачова*
Технічний редактор *І. А. Омельченко*
Коректор *Л. О. Ємельянова*

Здано до складання 29.03.94 р. Підписано до друку 26.04.94.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 1. Гарнітура літературна.
Друк високий. Ум. друк. арк. 7,14. Ум. фарбо-відб. 7,39
Обл.-вид. арк. 8. Видав. № 2329. Замовне.
Видавництво «Основа» при Харківському державному уні-
верситеті.

310005 Харків, майдан Повстання, 17.

Харьковская типография № 2.

310052, Харьков, ул. Конева, 10/2.

135.000

Ч.ЗМЧ-1✓

УМБ-4✓

(14) с/о-1✓

музей КГУ-1✓

общ-32✓

39